

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ
İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ YAYINLARI

BİDER

BİTLİS
İSLAMİYAT DERGİSİ

2021
GÜZ
CİLT: 3
SAYI: 2

Grafik Tasarım: Cumali GÜZELKAYA

BİTLİS EREN ÜNİVERSİTESİ İSLAMİ İLİMLER FAKÜLTESİ YAYINLARI

BİTLİS İSLAMİYAT DERGİSİ
(BİDER)

JOURNAL OF BITLIS ISLAMIC STUDIES

مجلة بدليس للإسلاميات

Yıl: 2021 – Cilt: 3 – Sayı: 2 Aralık/Güz Dönemi BİTLİS

BİTLİS İSLAMİYAT DERGİSİ (BİDER)

Journal of Bitlis Islamic Studies

مجلة بدليس للإسلاميات

Altı ayda bir yayımlanan ulusal hakemli bir dergidir

e-ISSN: 2687-2102

Yayıncı / Publisher

Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi, Bitlis, Türkiye

Sahibi / Owner

Bitlis Eren Üniversitesi Adına Rektör

Prof. Dr. Necmettin ELMASTAŞ

Editör / Managing Editor

Doç. Dr. Öğr. Üyesi İbrahim BARCA

Yabancı Dil Editörü / Foreign Language Editor

Dr. Öğr. Üyesi Abdullah BİLİN

Editör Yardımcıları / Associate Editors

Arş. Gör. Mahmut Metin TÜRKOĞLU

Arş. Gör. Muhammed UĞURLU

Arş. Gör. Mehmet Sabır ŞAYBAK

Posta Adresi: Bitlis Eren Üniversitesi İslami İlimler Fakültesi, Rahva Yerleşkesi Beş Minare Mahallesi Ahmet Eren Bulvarı 13000 Merkez/BİTLİS

Telefon: 90 (434) 222 00 45 e-posta Adresi: bider@beu.edu.tr

Yayın Kurulu / Editör Kurulu / Editorial Board

Prof. Dr. Abdurrahman CANDAN	(Hacı Bektaş Veli Üniversitesi)
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN	(İstanbul Üniversitesi)
Prof. Dr. Ahmet YILDIRIM	(Yıldırım Beyazıt Üniversitesi)
Prof. Dr. Enbiya YILDIRIM	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK	(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi)
Prof. Dr. Müfit Selim SARUHAN	(Ankara Üniversitesi)
Prof. Dr. Mehmet YOLCU	(Bitlis Eren Üniversitesi)
Doç. Dr. Ahmet ÖZDEMİR	(Bitlis Eren Üniversitesi)
Doç. Dr. Cengiz KANIK	(Siirt Üniversitesi)
Doç. Dr. Harun ÇAĞLAYAN	(Kırkkale Üniversitesi)
Doç. Dr. Hekim TAY	(Bitlis Eren Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet DİNÇOĞLU	(Bitlis Eren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mansur TEYFUR	(Bitlis Eren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Mehmet ALTIN	(Bitlis Eren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Musa TURŞAK	(Bitlis Eren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Ramazan TARİK	(Bitlis Eren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Şükrü AYRAN	(Bitlis Eren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Zeki AKTAŞ	(Bitlis Eren Üniversitesi)

Danışma Kurulu / Advisory Board

Prof. Dr. Abdullah ÜNALAN	(Siirt Üniversitesi Hadis)
Prof. Dr. Abdurrahman ACAR	(Dicle Üniversitesi İslam Tarihi)
Prof. Dr. Abdülhamit BİRİŞİK	(Marmara Üniversitesi Tefsir)
Prof. Dr. Abdürrezzak MARZUK	(Fas Mağrib Merakiş Kadı İyaz Üniversitesi)
Prof. Dr. Adnan DEMİRCAN	(İstanbul Üniversitesi İslam Tarihi)
Prof. Dr. Ali BAKKAL	(Akdeniz Üniversitesi Fıkıh)
Prof. Dr. Cemalettin ERDEMCİ	(Siirt Üniversitesi Kelam)
Prof. Dr. Edip ÇAĞMAR	(Dicle Üniversitesi Arap Dili ve Belağatı)
Prof. Dr. Enbiya YILDIRIM	(Ankara Üniversitesi Hadis)
Prof. Dr. Hasan ÇİÇEK	(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Felsefe Tarihi)
Prof. Dr. Hikmet AKDEMİR	(Hitit Üniversitesi Tefsir)
Prof. Dr. Hüseyin PEKER	(19 Mayıs Üniversitesi Din Psikolojisi)
Prof. Dr. İbrahim COŞKUN	(Necmettin Erbakan Üniversitesi Kelam)
Prof. Dr. Kasım ŞULUL	(Harran Üniversitesi İslam Tarihi)
Prof. Dr. Mehmet AZİMLİ	(Hitit Üniversitesi İslam Tarihi)
Prof. Dr. Mehmet Salih ARI	(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İslam Tarihi)
Prof. Dr. Metin BOZAN	(Dicle Üniversitesi Mezhepler Tarihi)
Prof. Dr. Murat AKGÜNDÜZ	(Harran Üniversitesi İslam Tarihi)
Prof. Dr. Mustafa ÖZKAN	(Yıldırım Beyazıt Üniversitesi İslam Tarihi)
Prof. Dr. Musa Kazım YILMAZ	(Harran Üniversitesi Tefsir)
Prof. Dr. Müfit Selim SARUHAN	(Ankara Üniversitesi İslâm Felsefesi)
Prof. Dr. Ramazan ALTINTAŞ	(Necmettin Erbakan Üniversitesi Kelâm)
Prof. Dr. Sahip BEROJE	(Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi İslam Hukuku)
Prof. Dr. Şaban ÖZ	(Sütçü İmam Üniversitesi İslam Tarihi)
Prof. Dr. Yusuf Ziya KESKİN	(Harran Üniversitesi Hadis)
Doç. Dr. Ebubekir SİFİL	(Yalova Üniversitesi Hadis)
Dr. Ali es-SÜVEYHİRİ	(Suudi Arabistan Mekke Eğitim Bak.)
Dr. Hadi EKBERZADE	(Al-Mustafa Üniversitesi Fars Dili ve Edebiyatı)

Sayı Hakemleri

Prof. Dr. Abdulvahap YILDIZ	(Harran Üniversitesi)
Doç. Dr. Halil SÖZLÜ	(Mersin Üniversitesi)
Doç. Dr. Hekim TAY	(Bitlis Eren Üniversitesi)
Doç. Dr. Mehmet SALMAZZEM	(Muş Alparslan Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Edip YILMAZ	(Bitlis Eren Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi Hesham MOTOWA	(Balıkesir Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İbrahim YILDIZ	(Mersin Üniversitesi)
Dr. Öğr. Üyesi İsmail EKİNCİ	(Bitlis Eren Üniversitesi)
Arş. Gör. Dr. Ömer GÜNNAN	(Dicle Üniversitesi)
Dr. Abdurrahman AYDIN	(Milli Eğitim Bakanlığı)
Dr. Ahmet ÖZBAY	(Diyanet İşleri Başkanlığı)

BİTLİS İSLAMİYAT DERGİSİ (BİDER)

Araştırma Makaleleri / Research Articles

Mansur TEYFUR

BİTLİS NORŞİN MEDRESESİNDE OKUTULAN ARAPÇA DERS KİTAPLARININ
TASNİF VE TAHLİLİ
THE CLASSIFICATION AND ANALYSIS OF THE ARABIC TEXTBOOKS READED
IN THE MADRASAH OF BİTLİS NORSHİN

1-12

Gülsün EBİRİ, Eda ERİŞ KIZGIN, Mesut GÜL

ESKİ VAN ŞEHİR MEZARLIĞINDAKİ MEZAR TAŞLARI VE İKİZ KÜMBETLER
TOMBSTONES IN OLD VAN CITY CEMETERY AND TWIN TOMPS

13-36

Cihat BAKIRHAN

ADİLCEVAZ'DAN BİR ŞEYH VE MÜDERRİS PORTRESİ: MOLLA MASUM GODİŞKÎ
PORTRAIT OF A SHEIKH AND MUDERRIS FROM ADİLCEVAZ: MOLLA MASUM GODİŞKÎ

37-49

Mesut TAY

ABESE SURESİ BAĞLAMINDA HZ. PEYGAMBER'E YÖNELTİLEN "İTÂB" AYETLERİ
THE "İTÂB" VERSES DIRECTED TO THE PROPHET IN THE CONTEXT OF ABESE SURAH

50-64

**BITLİS NORŞİN MEDRESESİNDE OKUTULAN ARAPÇA DERS KİTAPLARININ
TASNİF VE TAHLİLİ
THE CLASSIFICATION AND ANALYSIS OF THE ARABIC TEXTBOOKS READ
IN THE MADRASAH OF BITLİS NORSHİN**

Mansur TEYFUR

Dr., Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

Arap Dili ve Belagati Anabilim Dalı

mteyfur@beu.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3225-9792

Öz

İslam'ın doğuşundan itibaren gerek camilerde gerekse farklı eğitim ocaklarında eğitim-öğretimin aksamamasına azami derecede önem verilmiştir. Bu eğitim ocaklarından biri de medreselerdir. Bu çalışmada medreseler hakkında genel bilgi verildikten sonra özellikle konunun temelini oluşturan Bitlis Norşin medresesi ve orada okutulan Arapça ders kitapları tanıtılmaktadır. Bu medrese, Şeyh Abdurrahmân-ı Tâğî tarafından 1875 yılında inşa edilmiş ve günümüze kadar İslâmi eğitim hizmeti devam ettirilmiştir. Medresede İslami kaynakları anlamada temel rol oynayan ve kendisine alet ilmi de denen Arapçanın öğrenilmesine oldukça önem verilmektedir. Bu bakımdan Arapçayı öğrenmek kadar, onu öğretebilmek için izlenen yol ve materyallerin de bir o kadar doğru ve başarılı olması önem arz etmektedir. Çalışmada Arapça öğretilirken hangi kaynaklar ve hangi sıralama içerisinde bir yol izlendiği de belirtilmiştir. Genel olarak medresede okutulan alanlardan bahsedildikten sonra özellikle Arap dili alanındaki ders kitaplarına ve bu kitapların içerik bilgilerine yer verilmiştir. Ayrıca Norşin medresesinde uygulanan Öğretim yöntemlerine de değinilmiştir.

Anahtar kelimeler: Arap Dili ve Belagati, Bitlis, Norşin, Medrese, Eğitim-Öğretim, Arapça, Kaynaklar.

Abstract

Since the birth of Islam, maximum attention has been given to the disruption of education both in mosques and different education centers. One of these setraining centers is the madrasah, which is tried to be kept alive from the past to the present. In this study, after giving general information about madrasahs, Bitlis Norshin madrasah, which is the basis of the subject, and the Arabic text books taught there are introduced. This madrasah was built by Sheikh Abd al-Rahman al-Taghî 1875 and this sacred Islamic education service has been continued without interruption from that day to the present. In the madrasah, a greatdeal of importance is given to learning Arabic, which plays a fundamental role in understanding Islamic sources and is also called the instrument science. In this respect, it is important that the methods and materials followed in order to teach and learn The Arabic are as accurate and successful as it . In the study, it was stated which sources and in which order a path was followed while teaching Arabic. After mentioning the sciences taught in the madrasah in general, especially the text books in the field of Arabic language and the content information of these books were included. In addition, the teaching methods applied in the Norshin madrasah were also mentioned in order to help us understand the quality of education.

Keywords: The Arabic Language and Eloquence, Bitlis, Norshin, Madrasah, Education, The Arabic Resources.

Giriş

İslam toplumunda dini öğretimin önemi oldukça büyüktür. İslam dininin öğretimi ise, İslam'ın ilk döneminden itibaren günümüze kadar belirli mekân ve kurumlarca yapıla gelmiştir. Bu mekânların başında ise hiç şüphesiz medreseler gelmektedir. Medrese tabiri sözlükte; okumak, anlamak, öğrenmek, tekrarlamak gibi manalara gelen “*dirâse*” kökünden türetilmiş bir mekân isim olan “*medrese*”, dersin işlendiği yer anlamındadır.¹ İslam'ın ilk yıllarında toplu olarak öğretim yapılan yer, “*Dâru'l-Erkâm*” (Erkâm b. Ebu'l-Erkâm b. Esed'in evi) olmuştur. Hz. Peygamber, orada Müslümanlara Kur'ân talimi yapmıştır. Daha sonrasında ise, bunun yerini adeta okul görevi yapan cami ve mescitler almıştır. İmâm-ı A'zâm Ebû Hanife ve İmâm Mâlik gibi meşhur İslâm âlimleri de öğretimlerini camilerde yapmışlardır. İlerleyen dönemlerde ise, öğretim ihtiyaçlarının artması sebebiyle Emeviler döneminde (M. 661-750) küçük yaştaki çocuklar için mektepler açılmıştır. Bu tür okul görevi yapan mekteplere, “*küttâp*” adı da verilmekteydi. Bu okullarda ders veren öğretmenlere de “*muallim*” denmiştir. Daha sonraki dönemlerde Bağdat'ta (M. 9. Yüzyılları) çeşitli ilimlerin öğretildiği “*Beytü'l-hikme*” gibi birçok okul inşa edilmiştir. Ancak bu öğretim yerlerine günümüzdeki tabir olan medrese ismi kullanılmamıştır.²

Eğitim-öğretim bakımından geçmişi İslam'ın ilk dönemlerinde kurulan *Dâru'l-Erkâm'a* ve *Dâru's-Suffe'ye*³ dayanan medreselerin kurumsal anlamda ilk kez ne zaman kurulduğu konusunda her ne kadar farklı görüşler mevcut ise de, İslam dünyasında kurulan ilk medreselerin Selçuklu döneminde Nizamü'l-Mülk'ün Bağdat'ta (M. 1067) inşa ettiği Nizâmiye medreseleri olduğu ağır basmaktadır. Ancak daha öncesinde medreselerin varlığından söz eden rivayetler de mevcuttur. Medreseler, kurumsal anlamda Nizâmiye medreseleri ile başlamış ve Zengîler, Eyyûbîler ve Memlûkîlerin gayretleriyle daha da genişleyerek temsil gücünü artırmıştır. Bu medrese geleneği kültürü Anadolu'ya taşınarak Osmanlılar tarafından daha da geliştirilmiştir. Osmanlı döneminde, ilk medrese Orhan Gâzî (M. 1326-1362) tarafından 1331'de İznik'te inşa edilmiştir. Özellikle Osmanlıda medrese geleneğinin zirve yaptığı dönem olarak bilinen Fatih Sultan Mehmet döneminin (15. Yüzyıl) bu anlamdaki yeri büyüktür. O dönemde kurulan Sahn medreseleri ile başlayan ve İstanbul'un fethinin ardından 1471 yılında İstanbul'da kurulan Sahn-ı Seman medresesi ile medrese geleneği taçlandırılmıştır. Osmanlılarda medrese geleneği faaliyetinin etkinliği 16. Yüzyıla kadar devam etmiştir. Daha sonraki dönemlerde medreselerdeki ilmi verimlilik azalmıştır. Türkiye Cumhuriyetinin ilanından sonra 1924 yılında medreseler kapatılmıştır. Durum böyle olunca halk tarafından benimsenen medrese geleneği, gayri resmi de olsa devam ettirilmiştir.⁴

İslam'ın ilk dönemlerinden başlayarak tarihi süreç içerisinde devam ettirilen medrese eğitimi geleneği, Türkiye Cumhuriyeti kurulduktan sonra da özellikle doğuda yoğun ilgi görmüştür. Bitlis, Siirt, Diyarbakır, Van Hakkâri ve Mardin gibi şehirlerde medrese eğitimine şahit olmaktayız. Bu medreseler, maddi ve manevi desteğini halktan almaktadır. Bu medreselere devlet tarafından resmi statü verilmediği için herhangi bir bütçe kaynağı da ayrılmamaktadır. Doğudaki medreseler, yapı olarak iki kısma ayrılmaktadır: Birincisi tarikat merkezli medreseler olup, bunlar esas itibariyle Nakşibendi Meşayih'inin idare ettiği medreselerdir. İkincisi de Seyda (hoca) merkezli olup, esas itibariyle icazet almış tecrübesi ve ilmi yeterliliği bulunan hocaların ücretsiz öğrettiği ve yönetimi

¹ İsmail b. Hammâd el-Cevherî, *es-Sihâh tâcu'l-luğa*, (Beirut: Dâru'l-ilim li'l-melâyîn, 1979), 3: 927; Mustafa Keskin, “Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 4/1, (2017): 63.

² Şerife Özkan, *Medrese Tâbirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi* (Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2007), 10-11.

³ Keskin, “Doğu Medreseleri”, 62.

⁴ Nebi Bozkurt, “Medrese”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2003), 28: 324; Keskin, “Doğu Medreseleri”, 64; Hüseyin Atay, “Medreselerin Gerilemesi”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 24, (1990): 15-56; Davut Işıkdöğün, “Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği”, *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 53/2, (2012): 44-45; Fikret Oyman, *Osmanlı'da Medrese Geleneği ve Kelâm İlmi* (Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi 2020), 10-11.

tamamen hocaya ait olan medreselerdir. Medreselerde, aklî (dinî olmayan) ve naklî (dinî) ilimler olan iki esas alan olmak üzere genel olarak aşağıdaki alanlarda eserler okutulmaktadır.⁵

a. *Arapça*: Emsile, Bina, 'İzzî, Maksûd, Şerhu'l-Muğnî, Molla Câmî, Meânî, Beyân, Bedî ve Şiir gibi dilsel kaynaklar.

b. *Şer'î İlimler*: Fıkıh, Usûlü'l-Fıkıh, Akâid, Kelam, Hadis, Usulü'l-Hadis, Tefsir, Usulü't-Tefsir ve Ahlak kitapları.

c. *Felsefî İlimler*: Felsefe ve Mantık kitapları.

d. *Münazara* ilmiyle ilgili kitaplar.

e. *Hat* ilmiyle ilgili kitaplar.

Genel manada medreseler hakkındaki bu özet bilgilerden sonra esas konumuz olan Bitlis'in Güroymak (Norşin) ilçesinde bulunan ve tarihi, cumhuriyet öncesine dayanan Norşin medresesinden ve orda Arapça öğretiminde okutulan kitaplardan bahsedilecektir.

1. Norşin Medresesinin Tarihçesi

Bitlis'in merkezine yirmi beş km uzaklıkta bulunan Norşin, kadim bir geçmişe sahip olan bir bölgedir. Yerleşimin eski adı "Norşin" olup 1987'de ilçenin adı Güroymak olarak değiştirilmiştir. Norşin, köken itibarıyla Ermenice bir sözcüktür. Nor-Şen/Şin -Yeni-Köy anlamına gelmektedir.⁶ Bitlis bölge halkının Hz. Ömer döneminde İslam dini ile müşerref olduğu zikredilir. Osmanlı döneminde 1875 yılında Seyyid Sıbğatullah Arvâsî'nin (ö. 1870) müridi ve halifesi konumunda olan Şeyh Abdurrahmân-ı Tâğî⁷ (ö. 1886) tarafından adını bölgesinden alan Norşin medresesi inşa edilmiştir.⁸ Daha önce bu bölgede herhangi bir medresenin varlığına dair bir bilgi bulunmamaktadır.

İlmi ve tasavvufî hizmetleriyle Türkiye'de büyük öneme sahip olan Norşin medresesi, silsile olarak Bitlis Hizan tekkesine bağlı olduğu da bilinmektedir. Medresenin kuruluş serüveni şu şekilde aktarılmaktadır; Şeyh Abdurrahmân-ı Tâğî, şeyhinin vefatından sonra bir müddet daha Gayda'da (Bitlis'in Hizan ilçesine bağlı bir köy) kaldıktan sonra şeyhinin manevi isteği ile oradan ayrılır ve yanına aldığı kırk kadar müridi ile yeni irşat hizmetlerini icra edecekleri yeri aramaya başlarlar. Tatvan'a kadar geldikten sonra yolculuklarına Bitlis'e doğru devam ederler. Orada Ölek köyünde Şeyh Muhammedî Şembekî'yi ziyaret ettikten sonra ardından Veysel Karanî'yi ziyaret ederler. Bu ziyaretten sonra Bitlis'in Mutki ilçesine dönerler. Orada bir süre kaldıktan sonra yolculuklarına devam ederek en sonunda Norşin'e yerleşmeye karar verirler. 1875 yılından itibaren kurdukları medrese ile hizmetlerine buradan devam etmişlerdir. Norşin medresesi, Tarikat merkezli olup, Şafîî-Nakşibendî yapılanmasının en meşhur merkezlerinden biri sayılmaktadır.⁹

Bölge halkı içerisindeki en zeki öğrencilerin çoğu Norşin medresesinde eğitim almayı tercih etmişlerdir. Bu sebeple de en tecrübeli ve bilgili müderrisler de orada yetişmiştir. 1980 yılına kadar medresedeki talebelerin yemekleri çevre halkı tarafından temin edilmekteydi. Genel olarak bölgedeki medrese hocalarına, Mele, Molla ve Seyda lakabı verilirken, talebelere de, Faka, Fakî veya Fakîh lakabı verilmektedir. *Mola Câmî*'yi okumaya başlayan talebeye de Tâlib denmektedir. Tâliblik derecesine gelen talebeler, medresenin diğer iş ve hizmetlerinden muaf tutularak

⁵ Keskin, "Doğu Medreseleri", 66-67; Metin Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği ve Norşin Medresesi*, (Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi 2019), 51; Mehmet İspirli, "Medrese", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2003), 28: 329.

⁶ "Güroymak", erişim: 20 Haziran 2021, Güroymak - Vikipedi (wikipedia.org)

⁷ Yaygın olarak "*Tâğî*" şeklinde kullanılmasıyla birlikte, bazı kaynaklarda "*Takhi*" ve "*Tâhî*" şeklindeki iki kullanımı da mevcuttur: Mehmet Yalar, "Tatvan ve Çevresinde Tarihi Medrese Geleneği", *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu (Tatvan - 31 Ağustos - 1 Eylül 2007)*, ed. Mehmet Bilen-Veysel Gürhan-Ercan Gümüş, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2008), 645; Adnan Memduhoğlu, "Tâhî, Abdurrahman", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yayınları, 2019), Ek-2/571.

⁸ İbrahim Baz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî", *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*, 34/2, (2014): 73-108; Mehmet Yalar, "Tatvan ve Çevresinde Tarihi Medrese Geleneği", *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu (Tatvan - 31 Ağustos - 1 Eylül 2007)*, ed. Mehmet Bilen-Veysel Gürhan-Ercan Gümüş, (İstanbul: Beyan Yayınları, 2008), 645.

⁹ Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 25.

kendilerini tamamen derse vermeleri temin edilmektedir. Çünkü onların artık ders verme, daha alt düzeydeki öğrencilerle müzakere etme gibi sorumlulukları bulunmaktadır. Medresenin diğer iş ve hizmetleri (yemek taşıma, temizlik vb.) alt seviyedeki öğrenciler tarafından yapılmaktadır. Medresenin genel idaresi ise, medresenin şeyhine (hocasına) aittir.¹⁰

Norşin medresesinin kurucusu olan Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî'den sonra da geneli akraba yolu ile devam eden önemli bazı Seydaları da medreseye ilmi hizmetlerde bulunmuştur.¹¹ Norşin medresesinin bazı önemli Seyda isimleri aşağıdaki şekilde sıralanabilir:

1. Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî (ö. 1886).
2. Şeyh Fethullah Verkanisî (ö. 1899).
3. Şeyh Muhammed Diyaüddin (ö. 1923).
4. Şeyh Molla Fethullah (ö. 1923).
5. Şeyh Takiyeddin (ö. 1967).
6. Şeyh Nasır (ö. 1968).
7. Şeyh Muhammed Masûm (ö. 1971).
8. Şeyh Muhammed Maşuk (ö. 1975).
9. Şeyh Taha (ö. 1980).
10. Şeyh Muhammed Hafid (ö. 2001).
11. Şeyh Fedli (ö. 2009).
12. Şeyh Halid (ö. 2011).
13. Şeyh Muhammed Said (ö. 2019).
14. Şeyh Abdülkerim (ö. 2020).
15. Şeyh Nureddin (ö. 2021).

Norşin medresesi, bölge toplumunu sosyal, dini, siyasi ve ilmi olarak etkileyen önemli bir konuma sahiptir. Medrese, hala aktif bir şekilde öğrenci yetiştirmeye ve İslami ilimler alanında eğitim-öğretim hizmetleri sunmaya devam etmektedir. Bitlis bölgesindeki medreseler arasında merkezi konuma sahip olan Norşin medresesinin yanı sıra başta Ohin olmak üzere Hazne, Menzil, Zokayd, Hezan, Çokreş, Kırtıloğlu ve Taşkesenli gibi birçok medrese bulunmaktadır.¹² Medresenin Eğitim dili, yöre halkının çoğunluğunun Kürt olmasından dolayı dersler Kürtçe olarak anlatılmaktadır.¹³

Norşin medresesi, 1960 yılına kadar tek medrese halinde eğitim-öğretime devam etmiştir. O tarihten sonra ise, bu medreseye ilaveten yeni medrese ve divanlar kurulmuştur. Günümüzde temeli Şeyh Abdurrahmân-ı Tâğî ve torunlarının devam ettirdiği Norşin medresesine dayanan dört farklı isimde medrese, eğitim-öğretimi sürdürmektedir. Bu medreseleri aşağıdaki şekilde sıralayabiliriz:

1.Şeyh Masûm medresesi: Şeyh Abdurrahmân-ı Tâğî'nin torunu Şeyh Masûm'un kurduğu bu medrese, oğlu Şeyh Nürettin Mutlu (2020 yılında vefat etti) ve torunları tarafından idare edilmektedir. Şeyh Masûm Kur'an Kursu adıyla resmi bir kurum olarak hizmetine devam etmektedir.

2. Şeyh Takiyeddin Medresesi: Bu medrese, 1969 yılında Şeyh Abdurrahmân-ı Tâğî'nin torunu Şeyh Takiyüddin tarafından kurulmuştur. Medrese, uzun müddet eğitime-öğretime ara verdikten sonra 2001 yılında Şeyh Abdülkerim Çevik tarafından yeniden faaliyetine başlamıştır. Günümüzde Şeyh Hafid Kur'an Kursu adıyla resmi bir kurum olarak hizmet vermektedir.

3. Şeyh Nâsır Medresesi: Bu medrese, 1960 yılından sonra Şeyh Masûm medresesinin yoğunluğu ve ortaya çıkan eğitim-öğretim ihtiyacının artmasından dolayı, Şeyh Masûm'un talebi üzerine Şeyh Nâsır tarafından kurulmuştur. Medrese, halen aktif olarak faaliyetini sürdürmektedir.

¹⁰ Mikayıl Tayşan, *Bitlis-Mutki Ohin Medresesinde Arapça Eğitimi (Müdrisler – Muidler – Eğitim İlkeleri – Okutulan Kitaplar)*, (Yüksek Lisans Tezi, Çukurova Üniversitesi 2019), 15-16.

¹¹ Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 26-44; Fadli Şipallı, *Kişisel görüşme*, 21 Haziran 2021).

¹² Baz, "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı", 73-108.

¹³ Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 50; Fadli Şipallı, *Kişisel görüşme*, 21 Haziran 2021).

4. *Şeyh Taha Medresesi*: 1956 yılında Şeyh Abdurrahmân-ı Tâğî, Muş'un Bulanık ilçesinin Adgon (Günbatmaz) köyündeki bir kiliseyi camiye dönüştürmüş, daha sonra torunu Şeyh Taha da bu camiiinin bir bölümünü medreseye çevirmiştir. 1980 yılında Şeyh Taha'nın vefatından sonra da oğlu ve torunları tarafından medresenin eğitim-öğretim faaliyeti devam ettirilmiştir.¹⁴

2. Norşin Medresesinin Genel Müfredatı

Medrese müfredatında zaman içerisinde ortaya çıkan ihtiyaca göre bazı değişiklikler olabilmektedir. Okutulan kitapların belirli bir düzen ve silsile olarak tamamlanması amaçlanmaktadır. Medresenin eğitim-öğretim dili ise Kürtçedir. Fakat Kürtçe bilmeyen anadili Türkçe olan talebelere de Türkçe olarak öğretim yapılmaktadır. Medresenin müfredatı, zaman içerisinde ihtiyaç doğrultusunda farklılık gösterebilmektedir. İlk olarak halk arasında Elif-be olarak bilinen Arap alfabesi ve ardından Kur'ân-ı Kerim okutulmaktadır.

Ayrıca anadili Kürtçe olan talebelere Arapça kelime hazinesini zenginleştirmek amacıyla Ahmed Hânî'nin (ö. 1700) yazdığı "*Nubiha*" adlı sözlük kitabı okutulup ezberletilmektedir. Daha sonra akaid ve ahlak içerikli bir ilmihal olarak kabul edilen Siirtli Molla Halil'in (ö. 1843) "*Nehcü'l-Enâm*" adlı kitabı ders olarak verilmektedir. Arapça sözlük kitabı olarak ise, Luis Ma'lûf el-Yesûî'nin (ö. 1947) yazmış olduğu "*el-Müncid*" adlı eserinden istifade edilmektedir. Medresede genelde Arapça dil ağırlıklı bir öğretim söz konusu olmakla birlikte günümüz İlahiyat Fakültelerinde okutulan dersleri karşılayabilecek kitaplar da okutulmaktadır. Günümüzde genel olarak Doğu ve Güneydoğu medreselerinde okutulan ilimler, Norşin medresesinde de okutulmaktadır.¹⁵

a. *Arap Dil İlimleri*: Sarf, Nahiv, Vadî, İştikâk, Belagat (meânî, beyân ve bedî).

b. *Şer'î İlimler*: Akâid, Fıkıh, Usûlü'l-Fıkıh, Kelam, Hadis, Usulü'l-Hadis, Tefsir, Usulü't-Tefsir ve Ahlak ve İslam Tarihi.

c. *Mantık* kitapları.

d. *Münazara* ilmiyle ilgili kitaplar.

e. *Hat* ilmiyle ilgili kitaplar.

Medresede tedrici öğretim esastır. Öğrenciye verilmek istenen bilgiler azar azar olarak verilmekte ve böylece öğrenilmesi hedeflenen konulara biranda boğulmaması sağlanmaktadır. Bu sayede öğrenci, hedeflenen noktaya adım adım yaklaşarak ulaşabilmektedir. Böylece öğretilen bilgiler, zamana yayılarak ve kapasiteye göre verildiği için daha kalıcı olmaktadır.¹⁶

3. Norşin Medresesi Arapça Öğretiminde Okutulan Ders Kitapları

Norşin medresesinde Arapça öğretimi önemli bir yere sahip olduğu kadar orada okutulan öğretim materyalleri de oldukça önem arz etmektedir. Medresede özellikle Arapça öğretimi denince, sarf, nahiv ve belagat kitapları ön plana çıkmaktadır. Arapça öğretimiyle ilgili kitap seçiminde müderrislerin muhayyer bırakılmasıyla birlikte genel olarak aşağıda belirtilen tertip ve başlıklarda ele alınan kitaplar ders olarak verilmektedir.¹⁷

3.1. Sarf kitapları

Morfoloji alanıyla ilgili olan sarf ilmi, esasında kelimenin bizzat kendisini incelemekte ve bir kökten türetilen sözcüklerin kalıplarını ve manalarını ele almaktadır. Osmanlı döneminde olduğu gibi başta Norşin medresesi olmak üzere günümüz medreselerinde de fiil çekimlerinin ve kelime türevlerinin işlendiği sarf dersi kitaplarını¹⁸ genel olarak aşağıdaki gibi verebiliriz:

Emsile: Medreselerde Arapça öğretiminde okutulan ve ezberletilen ilk eser olarak kabul edilmektedir. Yazarı kesin olarak bilinmemekle birlikte bazı şerhlerinde "*Emsile*"nin musannifinin Hz. Ali'ye teberrüken isnad edildiği görülmektedir. Kitapta "nasara" (نصر) fiilinin sülâsî mücerredinden türeyen fiil ve isimlerin çekimlerine yer verildiği için içeriğine nispetle "*el-*

¹⁴ Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 77, 79; Fadli Şipallı, Kişisel görüşme, 21 Haziran 2021).

¹⁵ Keskin, "Doğu Medreseleri", 66-67; Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 50-51; Kenan Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi* (İstanbul: Cantaş Yayınları, 2016), 249; Fadli Şipallı, Kişisel görüşme, 21 Haziran 2021).

¹⁶ Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 61; Fadli Şipallı, Kişisel görüşme, 21 Haziran 2021).

¹⁷ Yahya Suzan, "Medreselerde Arapça Öğretimi", *Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyumu (Bingöl - 29 Hazira-1 Temmuz 2012)*, ed. İsmail Narin, (Bingöl: 2012), 1: 601.

¹⁸ Suzan, "Medreselerde Arapça Öğretimi", 1: 602; Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 51-53.

Emsiletü'l-Muhtelifa ve el-Emsiletü'l-Muttaride” denmektedir. Eserde fiilden türetilen kalıpların sayısı yirmi dördü bulmaktadır.¹⁹ Bu esere hem Arapça hem de Türkçe olmak üzere çok sayıda şerh yapılmıştır. Muslihuddin Mustafa Sürûrî'nin (ö. 969/1562) *Şerhu'l-emsile'sien* iyi ve en eski şerhlerden sayılmaktadır.²⁰

Binâ: Medreselerde usulen emsile'den sonra okutulan sarfla ilgili diğer bir kitaptır. Arapça fiil kalıplarını ele alan ve binâ adıyla bilinen bu eserin de yazarı bilinmemektedir. Fiillerin mâzî ve muzârîde göstermiş olduğu ses, anlam ve yapı değişikliği esas alınmak suretiyle temel sarf bilgisi muhtevasını oluşturmak için hazırlanmış bir kitaptır.²¹ Kitapta sülâsî ve rubâîlerden olmak üzere mâzî, muzârî ve mezid bablardan otuz beş fiil çekimi yer almakta ve aksâm-ı seb'a ile son bulmaktadır. Bu kitabın da birçok şerhi bulunmaktadır. Muhammed b. el-Hâc Hamîd el-Kefevî'nin (ö. 1168/1755) *Şerhu'l-binâ'sı* (İstanbul 1257, 1259, 1316) ile Ahmed Rüşdî Efendi'nin (ö. 1251/1835-36) *Esâsü'l-binâ'sı* (İstanbul 1250, 1265, 1292) bunlardan bir kaçıdır.²²

Maksûd: Medreselerde sarfla ilgili olarak emsile ve binâ'nın yanında okutulan ve yazarı bilinmeyen diğer bir eser de *“el-maksûd”* kitabıdır. Eserde ilk önce sarf ilminin ehemmiyeti vurgulanmış, ardından da sülâsî ve rubâî mücerred fiiller ve bunların mezid babları ele alınmıştır. Daha sonra mastar ve çeşitleri ile bunlardan türeyen mâzî, muzârî, emir, nehiy, ism-i fâil ve ism-i mefûl gibi kalıpların yapısı ve çekimleri işlenmiştir. Ayrıca kitapta sahih ve mu'tel fiiller ile lazım ve müte'addî fiillerin de açıklanmasına yer verilmiştir. *el-Maksûd* kitabına da çok sayıda şerh yazılmıştır. İmam Birgivi'nin (ö. 981/1573) *İm'ânü'l-enzârâle'l-Maksûd'u* (İstanbul 1293) bu şerhlerden biridir.²³

İzzî (el-İzzî fi't-tasrîf): İzzüddîn Abdülvehhâb b. İbrahim b. Abdülvehhâb ez-Zencânî el-Hazrecî (ö. 660/1262) tarafından kaleme alınan bu eser, adını yazarından almaktadır. Kaynaklarda *Tasrîfü'l-İzzî*, *el-Mebâdîfi't-tasrîf* ve *et-Tasrîf* gibi isimlerle de bilinmektedir. Bu meşhur muhtasar sarf kitabı birçok defa basılmıştır (İstanbul: 1233, 1253, 1254...).²⁴ Sarfla ilgili kelime yapısını inceleyen bu eser, öğrenciler tarafından ezberlenmektedir.²⁵ Kitapta, Sülâsî ve rubâî fiiller, lâzım, müte'addî, malum, meçhul fiillerinin yapısı, emir fiilinin yapılışı, te'kîd nûnları, ism-i fâil, ism-i mefûl, ism-i zaman, ism-i mekân, ism-i âlet ve mu'tel, mudaaf, mehmûz fiillerin yapısı gibi sarf ilminin temel konuları yer almaktadır. Eseri, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdillâh el-Herevî el-Horâsânî et-Teftâzânî (ö. 792/1390) henüz on altı yaşındayken *Şerhu tasrîfi'z-Zencânî* adıyla (farklı isimlerle de bilinmektedir) şerh etmiştir. Bu şerh kitabı, medresede okutulan belagat kitapları arasında zikredeceğimiz beyan ilmiyle ilgili olan *Sutûr* kitabından sonra okutulmaktadır. Böylece bu şerhi okuyan talebeler, sarf kaidelerine yeterince hâkim olmuş olurlar.²⁶

3.2. Nahiv kitapları

Nahiv kitapları, medresede okutulan en önemli Arapça kitapları arasında yer almaktadır. Kaleme alınmış çok sayıda Arapçada cümle yapısını inceleyen bir ilim olan nahiv kitapları

¹⁹ İsmail Durmuş, “el-Emsile”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1995), 11: 166-167; Uğur Erman, “Siirt Medreselerinde İcâzetnâme Öncesi Okutulan Kitaplar ve İçerikleri”, *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 3/1, (2016): 141; Dursun Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları”, *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 1, (2002): 286.

²⁰ Durmuş, “el-Emsile”, 11: 167.

²¹ Erman, “Siirt Medreselerinde İcâzetnâme”, 141; Suzan, “Medreselerde Arapça Öğretimi”, 1: 602.

²² Mehmet Çakır, “Binâ'ü-e'âl”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1992), 6: 179; Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi”, 287; Erman, “Siirt Medreselerinde İcâzetnâme”, 141-142; Suzan, “Medreselerde Arapça Öğretimi”, 1: 602.

²³ Kenan Demirayak, “el-Maksûd”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (Ankara: TDV Yay., 2003), 27: 453; Erman, “Siirt Medreselerinde İcâzetnâme”, 142; Hazer, “Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi”, 288.

²⁴ Ahmet Özel, “İzzeddin Zencânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2013), 44: 253.

²⁵ Tayşan, *Bitlis-Mutki Ohin Medresesinde Arapça Eğitimi*, 63.

²⁶ Şükrü Özen, “Teftâzânî”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2011), 40: 306; H. Murat Kumbasar, “Taftâzânî'nin (H.722-792/M.1322-1390) Eserleri”, *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*, 25 (Erzurum 2006): 152; Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 52-53; Fadlı Şipallı, Kişisel görüşme, 21 Haziran 2021).

bulunmaktadır. Norşin medresesinde belli başlı yaygın olarak okutulan nahiv kitapları aşağıdaki şekilde sıralanmıştır.

el-'Avâmilü'l-mi'e (100 Âmil): Arapçada, cümledeki kelimelerin irâbına etki eden âmillerin özeti konumundaki eserlere genel olarak "el-'Avâmil" denir. Meşhur Arap Dilcisi Ebû Bekir Abdulkâhir b. Abdirrahmân b. Muhammed el-Curcânî (ö. 471/1078-79) tarafından kaleme alınan "el-'Avâmilü'l-mi'e" adlı eseri, kelime ve cümlelerin irâbını etkileyen 100 âmilden oluşan risâle hükmünde bir nahiv kitabıdır. el-Curcânî'nin bu kitabı, 1247 yılında Bulak'ta basılmıştır. Medresede ayrıca Türk âlimi Takiyuddîn Mehmed Birgivî'nin (ö. 981/1573) telif ettiği "el-'Avâmil" adlı eseri (el-'Avâmilü'l-Birgivî olarak ta bilinmektedir) nahiv ilmine dair küçük bir risâle hükmünde olan bir kitap da okutulmaktadır. Birgivî'nin bu kitabı ilk defa İstanbul'da 1234 yılında basılmıştır. el-Curcânî'nin eseri ile aynı ada sahip olmasından dolayı, el-Curcânî'nin kitabına daha önce telif edildiği için "el-'Avâmilü'l-'atîk", Birgivî'nin kitabına ise "el-'Avâmilü'l-cedîd" denmektedir. el-Curcânî'nin 'avâmili diğere göre daha yaygın olarak okutulmakta ve daha çok rağbet görmektedir.²⁷

Ardından Yûnus el-Erkâtî'nin Kürtçe olarak yazmış olduğu "Zurûf" (zarflarla ilgili) ve "Terkîb" (irâpla ilgili) adlarındaki iki eser de okutulmaktadır. Bu eserlerin devamında el-Curcânî'nin el-'Avâmilü'l-mi'e'sinin şerhi konumunda olan Sadullah el-Berde'i tarafından yazılan "Sadullah Sağîr" adındaki kitap okutulmaktadır. Eserde, harf-i cerler, fiile benzeyen harfler, leyse'ye benzeyen harfler, ismi nasp eden harfler, muzârî fiili nasp ve cezm eden harfler, isim fiiller, nakıs fiiller gibi konular işlenmiştir.²⁸

el-Âcurrûmiyye: Bir nahiv kitabı olan bu eserin yazarı, Ebû Abdullah Muhammed b. Muhammed b. Dâvûd es-Sanhâcî (ö. 723/1323)'dir. Yazar, bu eserini hac için gittiği Mekke topraklarında yazdığı zikredilir. Kitapta isim ve fiillerin tasrifleri, irapları ve harflerin irapları ile ilgili konuları özlü bir şekilde içermektedir. Medresede nahiv öğretiminde önemli bir kaynak olarak görülmektedir.²⁹ Eser, İslam dünyasında ve XVI. Yüzyıldan itibaren Avrupa'da tanınmaya başlamış ve birçok dile tercümesi yapılmıştır. Bu eserin altmış civarında şerhi bulunmaktadır.³⁰

Şerhu'l-Muğnî: Ebû'l-Mekârim Fahrüddîn Ahmed b. el-Hasen b. Yûsuf, el-Çârperdi (ö. 746/1346) tarafından kaleme alınan "el-Muğnî fî ilmi'n-nahv" adlı eserinin şerhidir. Eserin şerhi, Muhammed b. Abdürrahim el-Ömerî el-Meylânî (ö. 811/1408) tarafından yapılmıştır. Nahiv ilmiyle ilgili olan bu eser, önce kelime ve kelam türleri ile başlar ardından isim, fiil ve harf olmak üzere üç ana kısma ayrılır. Ayrıca eserde merfû'ât, mansûbât ve mecrûrât gibi irap konuları detaylı bir şekilde ele alınmıştır. Doğu medreselerinde nahiv öğretimindeki gördüğü büyük rağbetten ötürü bu esere, "Muğnî'l-Ekrâd" (Kürtlerin Muğnî'si) denilmiştir.³¹

Şerhu Katri'n-nedâ ve bellî's-sedâ: Eser, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdullah b. Yûsuf b. Ahmed b. Abdillâh b. Hişâm el-Ensârî el-Mısırî (ö.761/1360) tarafından kaleme alınmış Arapça dilbilgisine dair veciz bir eseri olan "Katrû'n-nedâ ve bellî's-sedâ" kitabına kendisinin yazmış olduğu şerhidir. Bu eser, Ahmed b. Muhammed b. Ârif Şemsüddîn Ebû's-Senâ İbn-i Ebi'l-Berekât er-Rûmî ez-Zîlî et-Tökâdî'nin (ö.1006/1597) nahiv kitabı olarak yazmış olduğu "Hallu'l-Meâkidi'l-Kavâid" eserinden sonra okutulmaktadır.³²

²⁷ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı*, 378, 385; Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi", 288-289; Erman, "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme", 143; Suzan, "Medreselerde Arapça Öğretimi", 1: 603; İsmail Durmuş, "el-'Avâmilü'l-mi'e", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1991), 4: 106-107.

²⁸ Erman, "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme", 144-145; Suzan, "Medreselerde Arapça Öğretimi", 1: 604; Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleceği*, 52.

²⁹ Hulusi Kılıç, "İbn Âcurrûm", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1999), 19: 295; Erman, "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme", 145.

³⁰ Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı*, 354.

³¹ Mehmet Şener, "Çârperdi", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 1993), 8: 230-231; Erman, "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme", 146, 148; Suzan, "Medreselerde Arapça Öğretimi", 1: 604.

³² Demirayak, *Arap-İslam Edebiyatı*, 357; Suzan, "Medreselerde Arapça Öğretimi", 1: 605; Erman, "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme", 149; Tayşan, *Bitlis-Mutki Ohin Medresesinde Arapça Eğitimi*, 94.

el-Behçetü'l-mardiyye fi şerhi'l-Elfiyye: Eser, Abdurrahman b. Ebû Bekrb. Muhammed el-Hudayrî es-Süyûtî (ö. 911/1505) tarafından Ebû Abdullâh Cemâluddîn Muhammed b. Abdillâh b. Mâlik et-Tâî'nin (ö. 672/1274) nahivle ilgili olarak yazmış olduğu "*el-Elfiyye*" adlı eserine yapılmış bir şerh kitabıdır. Eserde, öncelikle kelâm, mu'râb ve mebnî konular başta olmak üzere nahvin diğer konuları ele alınmıştır. Doğu medreselerinde bu eser, "*Suyûtî*" diye tanınmaktadır. Bu kitap okutulurken ayrıca *Elfiyye*'nin metni de ezberletilmektedir.³³

el-Fevâidu'd-diyâiyye (Molla Câmi): Eser, Şeyh Nureddin Abdurrahmân b. Ahmed el-Câmî (ö. 898/1492) tarafından İbnü'l-Hâcib olarak bilinen Ebû Amr Cemâluddîn Osmân b. Ömer b. Ebî Bekr b. Yûnus'un (ö. 646/1249) nahivle ilgili muhtasar bir mukaddime olarak yazdığı "*el-Kâfiye fi'n-nahv*" adlı eserine yazılmış bir şerh kitabıdır. Yazarın adı, Medreselerde daha çok "*Molla Câmi*" olarak bilinmektedir. Eser, isim, fiil ve harf olmak üzere üç ana kısımdan oluşmaktadır. Kitabın başında kelime ve kelâmı ilgili bilgilere yer verilmiştir. Ardından isim bâbıyla başlayarak merfû'ât, mansûbât ve mecrûrât konuları işlenmiştir. Devamında da fiiller ve harflerle ilgili kısımları ele almıştır. Doğu medreselerinde nahivle ilgili ileri düzeyde okutulan ve çok rağbet gören bir nahiv kitabı konumundadır.³⁴

3.3. Belagat kitapları

Düzgün, Etkili ve güzel konuşma sanatının inceliklerini irdeleyen belagat ilmi, me'ânî, beyân ve bed'î olmak üzere üç kısma ayrılmaktadır.³⁵ Genel olarak medreselerde sarf ve nahiv kaidelerini iyice öğrendikten sonra öğrencilere belagatle ilgili bazı kaynaklar okutulmaktadır. Ancak belagat kitaplarına geçmeden önce öğrencilere münazara, mantık ve vadi' ilimleri de verilmektedir.³⁶ Norşin medresesinde genel olarak okutulan belagatle ilgili kitapları aşağıdaki şekilde verebiliriz.

Sutûr: Medresede, öğrencilere belagat ilminin ilk aşamasını oluşturacak şekilde Molla Abdulkâsim ed-Derşevî'nin (ö. 1905) yazmış olduğu beyanla ilgili bu meşhur eseri okutulmaktadır. Eserde Sa'düddîn et-Taftazânî'nin dibacesindeki mecazlar şerh edilerek öğrenciye beyan ilmiyle ilgili giriş mahiyetinde bilgiler sunulmuştur. Daha önce de ifade ettiğimiz gibi eser, "*Şerhu'l-Muğni*" den sonra okutulmaktadır.³⁷

Şerhu'r-risâleti'l-istiâre: Eser, Ebû İshâk İsmâmuddîn İbrâhîm b. Muhammed b. Arabşâh el-İsferâyînî (ö. 945/1538) tarafından yazılmıştır. Ebû'l-Kâsim el-Laysî es-Semerkindî'nin "*Risâletü'l-istiâre*"sinin (er-Risâletü's-Semerkindiyye) şerhidir. Bu şerh üzerine, başta şârihin torunu Ali b. İsmâil Sadreddin olmak üzere birçok kişi tarafından hâşiye yazılmıştır (Durmuş, 2000: 22/516, 517). Kitapta üç ana bölümden oluşmaktadır. Birinci bölümde mecaz ve istiâre çeşitleri, ikinci bölümde istiâre'yi mekniyye ve bazı belagatçilerin bu konudaki yaklaşımları ve üçüncü bölümde ise istiâre'nin karineleri ele alınmaktadır. Bu eserden önce dipnotta da belirtildiği üzere mantık ve vad'î kitapları okutulmaktadır.³⁸

Muhtasaru'l-Me'ânî: Eser, Sa'düddîn Mes'ûd b. Fahriddîn Ömer b. Burhâniddîn Abdullâh el-Herevî el-Horâsânî et-Taftâzânî (ö. 792/1390) tarafından "*el-Mutavvel*" adlı eserinin kısaltması olarak yazılmıştır. Yazarın "*el-Mutavvel*" kitabı ise, Ebû Ya'kûb es-Sekkâkî'nin (ö. 626/1229)

³³ Demiryak, *Arap-İslam Edebiyatı*, 348; Erman, "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme", 150; Tayşan, *Bitlis-Mutki Ohin Medresesinde Arapça Eğitimi*, 106.

³⁴ Kılıç, "İbn Âcurrûm", 21: 55, 57; Erman, "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme", 151; Tayşan, *Bitlis-Mutki Ohin Medresesinde Arapça Eğitimi*, 111; Suzan, "Medreselerde Arapça Öğretimi", 1: 605; Hazer, "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi", 289.

³⁵ Ali Bulut, *el-Belagattü'l-müyessera*, (İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları, 2020), 19, 20.

³⁶ Suzan, "Medreselerde Arapça Öğretimi", 1: 606; Erman, "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme", 154, 155.

³⁷ Erman, "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme", 148.

³⁸ Erman, "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme", 155; Fadli Şipalli, Kişisel görüşme, 25 Haziran 2021). Bu belagat kitabından önce mantıkla ilgili olan Şeyh Mahmud b. Hasan el-Mağnî'nin (ö. 1222/1807) "*Muğni't-tullâb*", Şemseddîn Muhammed b. Hamza olan Mollâ Fenârî'nin (ö. 834/1431) "*el-Fevâidü'l-Fenâriyye / el-Fenâri*" ve Şihâbuddîn Ebî'l Abbas Ahmed b. Muhammed b. Ömer b. Hıdır ed-Dimeşkî el-Hanefî el-Umerî'nin (ö. 785/1383) "*Kavl-i Ahmed*" kitapları ve ardından Vad'î ilmiyle ilgili olarak Aduddîn Ebu'l Fadl Abdurrahmân b. Ahmed b. Abdulgaffar b. Ahmed el-İcî eş-Şîrâzî'nin (ö. 756/1355) "*er-Risâletü'l-Vad'iyye*" kitabı okutulmaktadır.

“Miftâhu’l-‘ulûm” adlı eserinin belagat ilmiyle ilgili olan üçüncü kısmına Ebü’l-Meâlî Celâlüddîn el-Hatîb Muhammed b. Abdîrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvîni eş-Şâfiî’nin (ö. 739/1338) “Telhîsu’l-Miftâh” adıyla yazdığı şerh kitabının şerhidir. Doğu medreselerinde belagat ders kitabı olarak okutulan “Muhtasarü’l-Me’ânî” kitabı, aynı zamanda medresedeki öğrencilerin belagatle ilgili geldikleri son aşamayı da göstermektedir. Yazar kitabına bir mukaddime ve me’ânî, beyân ve bedî olmak üzere üç kısım yazmıştır. O, Mukaddimesinde fesâhat ve çeşitleri ile belagatle ilgili genel bilgiler vermiştir. Daha sonra üç sanat dediği me’ânî, beyân ve bedî konularından bahsetmiştir. Dipnotta da gösterildiği şekilde Arapça öğretiminde son olarak bu belagat kitabı okutulmadan önce münazara ve mantık ilimleriyle ilgili bir iki kitap ve nahiv ilmiyle ilgili Abdulğafûr adındaki bir eser de okutulmaktadır.³⁹

4. Norşin Medresesinin Öğretim Yöntemleri

Genel olarak Doğu medreselerinde benimsenen öğretim teknikleri hemen hemen aynıdır. Burada önemli olan öğrencinin ilmi düzeyini yeteneklerine göre ilerletmek ve öğrenci merkezli bir sistemin takip edilmesidir. Norşin medresesinde de bu amaç ve yöntem esas alınmaktadır. Medresenin Öğretim kalitesini öğrenmek için öğretim yöntemlerinin neler olduğunu ve nasıl uygulandığını bilmek önem arz etmektedir.⁴⁰ Bu yöntem ve teknikleri aşağıdaki şekilde sırasıyla gösterilebilir:

Mütâla’a: Sözlükte, inceleyerek okumak, dikkatle okumak⁴¹ gibi anlamlarına gelen bu terim, medresede ders öncesi hazırlanma konusunda en önemli yöntem sayılmaktadır. Bu yöntemde öğrenci sessiz bir ortamda yeni göreceği dersini tekrar etmesi ve kendini o derse hazırlamasıdır. Medrese hocası ihtiyaç duyduğunda vereceği derse hazırlanır, öğrenci ise zorunlu olarak bunu yapar. Bu yöntem sayesinde yapılan ders öğretiminin hem verimli hem de kaliteli hale gelmesini sağlamaktadır.⁴²

Takrîr (Ders Anlatma): Bu yöntemle hoca okutmak istediği dersi doğrudan öğrenciye öğretmesidir. Medreselerde en eski yöntem olarak devam eden bu yöntem, ister birebir isterse de toplu şekildeki öğretimde olsun genellikle medreseye gelen öğrencilere ilk dönemlerinde Kur’an, Tefsir, Hadis ve Siyer gibi derslerde daha çok kullanılmaktadır. Bu yöntemle müderris derste anlaşılmayan veya izaha ihtiyaç duyulan noktalarda öğrencilere yardımcı olmaktadır. Norşin medresesinde sıkça kullanılan bu yöntem de dersin verimli geçmesine oldukça katkısı bulunmaktadır.⁴³

Birebir Öğretim: Bu yöntemle bireyselleştirilmiş öğretim de denebilir. Öğrencinin yeteneği ve kapasitesi göz önünde bulundurularak ders işlenir. Bu şekilde işlenen derste öğrenci hocasının önünde diz çökerek oturur ve hocası ders anlatırken kendisi de dinlemiş olur. Bu yöntemle medresedeki öğrencilerin düzeylerinin farklı olması göz önünde bulundurulduğunda gayet etkili ve verimli bir öğretim şeklini oluşturduğu söylenebilir.⁴⁴

Metin Ezberleme: Bu yöntemle medresedeki temel kitaplardan bazılarının metinleri ezberletilmektedir. Ardından bu ezberlenen metinlerin iyi anlaşılması için şerh kitapları

³⁹ Mehmet Sami Benli, “Miftâhu’l-‘Ulûm”, *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*, (İstanbul: TDV Yay., 2005), 30: 20, 21; Suzan, “Medreselerde Arapça Öğretimi”, 1: 607; Erman, “Siirt Medreselerinde İcâzetnâme”, 159; Tayşan, *Bitlis-Mutki Ohin Medresesinde Arapça Eğitimi*, 142; Mefail Hızlı, “Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler”. *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1, (2008): 35. *Muhtasarü’l-meânî*’den önce sırasıyla münazara ilmiyle ilgili Muhammed b. Ebî Bekr el-Mar’âşî el-Hanefî’nin (ö. 1150/1737) “*er-Risâletü’l-Velediyye*” adlı kitabı, ardından Molla Câmî kitabının şerhi olan nahiv ilmiyle ilgili Abdulğafûr b. Salah el-Lârî el-Ensârî’nin (ö. 912/1507) “*Abdulğafur*” adlı kitabı ve mantık ilmiyle ilgili olan Kutbu’d-dîn Muhammed b. Muhammed Ebu Abdillâh er-Râzî’nin (ö. 766/1365) “*Şerhu’r-Risâleti’s-Şemsiyye*” adlı kitabı okutulmaktadır. Fadli Şipallı, Kişisel görüşme, 25 Haziran 2021.

⁴⁰ Keskin, “Doğu Medreseleri”, 74; Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 56; Işıkdoğan, “Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, 68.

⁴¹ İbrahim Mustafa, Ahmed Hasan ez-Zeyyât ve diğerleri, *el-Mu’ceu’l-vasît*, Çağrı Yayınları, İstanbul 1989, 562.

⁴² Tayşan, *Bitlis-Mutki Ohin Medresesinde Arapça Eğitimi*, 36, 37; Işıkdoğan, “Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri”, 68, 69; Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 57; Fadli Şipallı, Kişisel görüşme, 25 Haziran 2021).

⁴³ Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 56; Fadli Şipallı, Kişisel görüşme, 25 Haziran 2021).

⁴⁴ Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 75; Fadli Şipallı, Kişisel görüşme, 25 Haziran 2021).

okutulmaktadır. Metin ezberleme yöntemi medreselerin temelinde olan bir tekniktir. Özellikle dil öğretiminde çok etkili olduğu ifade edilmektedir.⁴⁵

Soru – Cevap: Bu yöntem, Antik Yunan çağından itibaren sıkça başvurulan soru-cevap yöntemidir. Bu yöntem sayesinde öğrencilerin düşünme ufku genişler, herhangi bir konuyu daha iyi anlamasına ve öğrenmesine yardımcı olur. Özellikle birebir öğretimde öğrenci her ne kadar hocasının verdiği bilgiler güvenilir olsa da soru sorarak hocasının vereceği cevaplarla kendisini daha da geliştirmiş olmaktadır. Yani bu metot hocayı sorgulamak için değil konuyu daha iyi kavramak için kullanılmaktadır. Böylece hoca da öğrencisinin konuya ne kadar hâkim olup olmadığını görmüş olmaktadır.⁴⁶

Tartışma: Bu yöntem, öğrenci herhangi bir konuyu iyi anlayamadığında veya tam kavrayabilmesi için başvurmaktadır. Kullanılan bu yöntem sayesinde öğrencilerin potansiyel yetenekleri de ortaya çıkmış olmaktadır.⁴⁷

Müzakere/Tekrar: Bu yöntemle öğrenci hocasından aldığı dersi, aynı düzeydeki veya üst düzeydeki birkaç arkadaşı ile bir araya gelerek tekrar etmesi ve bilgi alışverişinde bulunmasıdır. Bu yöntem hem şer'î ilimlerin hem de dil ilimlerinin öğretiminde çok yararlı olmaktadır. Burada tekrar edilen ders veya konular öğrencilerde daha kalıcı hale gelmektedir.⁴⁸

Not Aldırma: Özellikle Arapça öğretiminde kullanılan bu yöntem de oldukça verimli bir yöntemdir. Bu yöntemle yazarak öğrenme de denmektedir. Medreseye ilk gelen öğrenciler, kendilerine bir defter edinerek önce Arap harflerini ardından da diğer ezberlemesi veya öğrenmesi gereken bazı bilgileri not ederek öğrenirler. İleri düzeydeki öğrenciler, okudukları bazı haşiyelerin kenarlarına not alarak öğrendiklerini kalıcı hale getirirler. Böylece öğrenciler, bir taraftan yazma becerilerini geliştirirken diğer taraftan da öğrendiklerini sağlamlaştırmış olmaktadır.⁴⁹

Sonuç

Çalışmada ele aldığımız Norşin medresesi ilgili olarak denebilir ki, İslami eğitim-öğretim anlamında klasikten günümüze kadar yaşatılmaya çalışılan en önemli eğitim ocaklarından birisidir. Bu medresenin kurulmasında Şeyh Abdurrahmân-ı Tâğî'nin büyük katkısı olmuştur. Medresenin kurulmasından sonraki dönemlerde ise, eğitim-öğretim anlamında birçok Seyda'nın emeği bulunmaktadır. Norşin medresesi Doğudaki medreseler arasında da önemli yere sahiptir. Bölge halkının çocuklarının İslami eğitim ve ahlakına uygun olarak yetiştirilmesinde medresenin vermiş olduğu hizmet takdire şayandır. Norşin medresesi, Tarikat merkezli olup, Şafîî-Nakşibendî yapılanmasının en meşhur merkezlerinden biri sayılmaktadır. Bu medrese, başlangıçta her ne kadar tek bir medrese olarak hizmet vermişse de, günümüzde Şeyh Masûm medresesi, Şeyh Takiyeddin medresesi, Şeyh Taha medresesi ve Şeyh Hafid medresesi olmak üzere dört koldan eğitim-öğretim geleneği sürdürülmektedir. Bunlardan bazıları Kur'ân Kursu adı altında resmi olarak, bazıları da gayri resmi olarak hizmetine devam etmektedir.

Özellikle medresede çalışmanın konusu olan İslami ilimleri anlamada yegâne araç olan ve alet ismi olarak da ifade edilen Arapça öğretimi ve kaynakları da sağlam ve doğru şekilde seçildiğini ifade edebiliriz. Norşin medresesinin müfredatı arasında genel olarak Arapça öğretiminin özel olarak ise, nahiv kaideleri öğretiminin daha ağır bastığını görmekteyiz. Ayrıca bu dilin öğretilmesinde kullanılan sıralama ve uygulamadaki yöntemlere bakıldığında çok verimli olduğu

⁴⁵ Tayşan, *Bitlis-Mutki Ohin Medresesinde Arapça Eğitimi*, 40; Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 56; Fadli Şipallı, *Kişisel görüşme*, 25 Haziran 2021).

⁴⁶ Sevil Büyükalın, "Soru-Cevap Yöntemi Eğitiminin Öğretmenlerin Soru Sorma Bilgisi ve Soru Sorma Tekniklerine Etkisi", *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*, 3, (2009): 167-195; Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 56; Fadli Şipallı, *Kişisel görüşme*, 25 Haziran 2021).

⁴⁷ Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 60; Fadli Şipallı, *Kişisel görüşme*, 25 Haziran 2021).

⁴⁸ Tayşan, *Bitlis-Mutki Ohin Medresesinde Arapça Eğitimi*, 40; Işıkdoğan, "Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri", 69; Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 60; Keskin, "Doğu Medreseleri", 76.

⁴⁹ Işıkdoğan, "Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri", 80; Ermiş, *Hâlidî Medrese Geleneği*, 61; Fadli Şipallı, *Kişisel görüşme*, 25 Haziran 2021).

söylenbilir. Medresede uygulanan öğretim yöntemlerine bakıldığında hem klasik hem de modern yöntemlerden ibaret olduğu görülmektedir.

Fakat belirtmek gerekir ki, Norşin medresesindeki Arapça öğretiminde tespit ettiğimiz ve göz ardı edilen birkaç husus bulunmaktadır. Bunlardan birincisi, Arapçanın öğretiminde pratiğe yer verilmemiştir. İkincisi de, Arapça ders kitapları genellikle klasik metinler üzerinde yoğunlaşmış ve modern Arapça kaynaklarına yer verilmemiştir. Üçüncüsü de medresede öğrencilerin genel olarak Arap Edebiyatı literatür bilgisine sahip olunmasını sağlayacak eserlere yer verilmemiştir. Bu durumun sonucu olarak da medreseden mezun olan bir talebenin Arapça konuşma yeteneğine, Arap Edebiyatındaki temel kaynak bilgisine ve modern Arapça metinlerine yeterli ölçüde hâkim olamamasına sebep olmaktadır. Ancak bu durumun, medresede eğitim alan talebelerin İslami kaynakları anlamasına engel olduğu da pek söylenemez. Sonuç olarak başta dil öğretimi olmak üzere İslam'ın temel prensiplerinin öğrencilere benimsetilerek öğretilmesinde büyük katkısı olan bu medresenin eğitim faaliyetinin devam ettirilmesi, modern araç ve gereçlerle donatılması ve resmi olarak da desteklenmesi oldukça önem arz etmektedir.

Kaynakça

- Atay, Hüseyin. "Medreselerin Gerilemesi". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 24, (1990): 15-56.
- Baz, İbrahim. "Osmanlı'dan Cumhuriyet'e Norşin Dergâhı ve Şeyh Abdurrahman-ı Tâğî". *İlmi ve Akademik Araştırma Dergisi*. 34/2, (2014): 73-108.
- Benli, Mehmet Sami. "Miftâhu'l-Ulûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 30: 20-21. İstanbul: TDV Yay., 2005.
- Bozkurt, Nebi. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 323-327. Ankara: TDV Yay., 2003.
- Bulut, Ali, *el-Belagattü'l-müeyyera*. İstanbul: M.Ü. İlahiyat Fakültesi Vakfı Yayınları. 2020.
- Büyükalın, Sevil. "Soru-Cevap Yöntemi Eğitiminin Öğretmenlerin Soru Sorma Bilgisi ve Soru Sorma Tekniklerine Etkisi". *Gazi Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi*. 3, (2009): 167-195.
- el-Cevherî, İsmail b. Hammâd. *es-Sihâhtâcu'l-luğa*. Beyrut: Dâru'l-İlim li'l-melâyyîn, 1979.
- Çakır, Mehmet. "Binâ'ü-ef'âl". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 6: 179. İstanbul: TDV Yay., 1992.
- Demirayak, Kenan. *Arap-İslam Edebiyatı Literatür Bilgisi*. İstanbul: Cantaş Yayınları. 2016.
- "el-Maksûd". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 27: 453. Ankara: TDV Yay., 2003.
- Durmuş, İsmail. "el-Avâmilü'l-mie". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 4: 106-107. İstanbul: TDV Yay.,
- "el-Emsile". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 11/166-167. İstanbul: TDV Yay., 1995.
- Erman, Uğur. "Siirt Medreselerinde İcâzetnâme Öncesi Okutulan Kitaplar ve İçerikleri". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 3/1, (2016): 135-172.
- Ermiş, Metin. *Hâlidî Medrese Geleneği ve Norşin Medresesi*. Yüksek Lisans Tezi, Yüzüncü Yıl Üniversitesi 2019.
- Güroymak, "Güroymak". Erişim: 20 Haziran 2021, Güroymak - Vikipedi (wikipedia.org).
- Hazer, Dursun. "Osmanlı Medreselerinde Arapça Öğretimi ve Okutulan Ders Kitapları". *Gazi Üniversitesi Çorum İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 1, (2002): 274-293.
- Hızlı, Mefail. "Osmanlı Medreselerinde Okutulan Dersler ve Eserler". *Uludağ Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi* 17/1, (2008): 25-46.
- İşpirli, Mehmet. "Medrese". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 28: 327-333. Ankara: TDV Yay., 2003.
- Işıkdoğan, Davut. "Güneydoğu Medreselerinde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri: Mardin Örneği". *Ankara Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 53/2, (2012): 43-83.
- Keskin, Mustafa. "Doğu Medreseleri Ekseninde Eğitim-Öğretim Faaliyetleri". *Siirt Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 4/1, (2017): 61-82.
- Kılıç, Hulusi. "İbn Âcurrûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 19: 295-296. İstanbul: TDV Yay., 1999.
- Kumbasar, H. Murat. "Taftâzânî'nin (H.722-792/M.1322-1390) Eserleri". *Atatürk Üniversitesi İlahiyat Fakültesi Dergisi*. 25 (Erzurum 2006): 149-164.
- Mustafa İbrahim, ez-Zeyyât Ahmed Hasan ve diğerleri. *el-Mu'ceu'l-vasît*. İstanbul: Çağrı Yayınları. 1989.
- Memduhoğlu, Adnan. "Tâhî, Abdurrahman". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. Ek-2/571-572. Ankara: TDV Yayınları, 2019.
- Oyman, Fikret. *Osmanlı'da Medrese Geleneği ve Kelâm İlmi*. Yüksek Lisans Tezi, İnönü Üniversitesi 2020.
- Özel, Ahmet. "İzzeddin Zencânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 44: 253-254. İstanbul: TDV Yay., 2013.
- Özen, Şükrü. "Teftâzânî". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 40: 299-308. İstanbul: TDV Yay., 2011.

Bitlis Norşin Medresesinde Okutulan Arapça Ders Kitaplarının
Tasnif ve Tahlili

- Özkan, Şerife. *Medrese Tâbirinin İlk Defa Ortaya Çıkışı, Selçuklular Zamanında Medreselerin Kuruluş Sebepleri ve Medrese Eğitimi*. Yüksek Lisans Tezi, Selçuk Üniversitesi 2007.
- Suzan, Yahya. "Medreselerde Arapça Öğretimi". *Uluslararası Medrese ve İlahiyat Kavşağında İslâmî İlimler Sempozyumu (Bingöl - 29 Haziran-1 Temmuz 2012)*. ed. İsmail Narin, 599-614. Bingöl: 2012.
- Şener, Mehmet. "Çârperdi". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 8: 230-231. İstanbul: TDV Yay., 1993.
- Şipallı, Fadli. Norşin medresesinde müderris. Kişisel görüşme, 21-25 Haziran 2021.
- Tayşan, Mikayıl. *Bitlis-Mutki Ohin Medresesinde Arapça Eğitimi (Müderrisler – Muidler – Eğitim İlkeleri – Okutulan Kitaplar)*. Yüksek Lisans Tezi. Çukurova Üniversitesi 2019.
- Yalar, Mehmet. "Tatvan ve Çevresinde Tarihi Medrese Geleneği". *I. Uluslararası Dünden Bugüne Tatvan ve Çevresi Sempozyumu (Tatvan - 31 Ağustos - 1 Eylül 2007)*. ed. Mehmet Bilen-Veyssel Gürhan-Ercan Gümüş, 643-658. İstanbul: Beyan Yayınları, 2008.

ESKİ VAN ŞEHİR MEZARLIĞINDAKİ MEZAR TAŞLARI VE İKİZ KÜMBETLER TOMBSTONES IN OLD VAN CITY CEMETERY AND TWIN TOMPS

Dr. Gülsün EBİRİ

e-posta: glsn_ebiri@hotmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0002-3063-4413

Uzman Eda ERİŞ KIZGIN

100/2000 Yök Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üni.

Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi

e-posta: eda.eris89@gmail.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-8440-0826

Uzman Mesut GÜL

100/2000 Yök Doktora Öğrencisi, Van Yüzüncü Yıl Üni.

Edebiyat Fakültesi, Sanat Tarihi

e-posta: mesutgulden@yahoo.com

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-5270-7161

Öz

Eski Van şehrinde Ortaçağ ve sonrasında İslam dönemine ait kültür varlıkları kısmen günümüze ulaşmıştır. Bu döneme ait İslam eserleri arasında önemli bir grubu mezarlıklar ve mezar taşları oluşturmaktadır. Eski Van şehrinin güneyinde ve yakın mesafede(günümüze ulaşmayan dış sura bitişik) tarihi mezarlık alanı yer almaktadır. Mezarlığın kuzeybatısında tarihlendirmede farklı görüşlerin bildirildiği İkiz Kümbetler olarak adlandırılan iki kümbet de bulunmaktadır. Eski Van Şehir Mezarlığı'nda arazi çalışmaları sırasında oldukça tahrip olmuş 23 mezar taşı ile kırık başlıklar ve sanduka parçaları tespit edilmiştir. Ancak bunlardan sadece 17 mezar taşı incelenmiştir. Bu mezar taşlarından 3 şahide ve 3 başlık niteliklidir. Diğer mezar taşları yoğun tahribata maruz kalmıştır. İncelenen mezar taşları 18. ve 19.yüzyıl Osmanlı dönemine aittir. Mezar taşlarında 100 yıllık bir tarih aralığı olmasına rağmen hem form hem de kompozisyon açısından Osmanlı döneminde uygulanan geleneğin paralelinde bir düzenlemeye sahip oldukları anlaşılmaktadır. Bu mezarlık alanında Osmanlı dönemine ait taşların sadece bunlardan ibaret olmadığı ve toprak altında olması muhtemel taşların da bulunduğu düşünülmektedir. Zira bu alanda yapılacak çalışma ile bölgenin Osmanlı dönemindeki kültürel yaşamı hakkında daha detaylı bilgiler sunulacaktır.

Anahtar Kelimeler: Eski Van, Mezarlık, Mezar Taşları, Kümbet, Kitabe

Abstract

In the old Van city, the cultural assets of the Islamic period in the city of Van were partly reached. A major group of Islamic works of this period constitutes cemeteries and grave stones. The old van is located in the south of Van city and close to the outside of the outside Sura, which is closely reached. There are two kumbets called twin stogs in dating the northwest of the cemetery. In the Old Van City Cemetery, broken titles and sanduka parts were detected with 23 tombstones which are quite destroyed during land studies. However, only 17 gravestones were examined. 3 people and 3 titles of these tombstones are qualified. Other tombstones have been exposed to intense destruction. The tombstones examined belong to the 18th and 19th century Ottoman period. Although there is a 100-year history range in the grave stones, it is understood that they have an arrangement in the Ottoman period of the Ottoman period in terms of both form and composition. It is also thought that the stones of the Ottoman period in the field of cemetery are not only of them and are under the soil. For this area, more detailed information on the cultural life of the region in the Ottoman period of the region will be presented.

Keywords: Old Van, Cemetery, Tombstones, Tomb, Inscription

Giriş

Van, Doğu Anadolu Bölgesi'nin önemli kentlerinden biridir. Van'ın yerleşim merkezi olarak tarihi; yapılan kazılar ve yüzey araştırmaları sonucunda M.Ö. 15000-8000 tarihlerine kadar uzandığını göstermektedir. Kente sırasıyla Urartular, Medler, Persler, Makedonyalılar ve Sasaniler hâkim olmuştur (Ağaoğlu, 2007: 312). 640 yılında ise Halife Hz. Ömer döneminde İslam devleti egemenliğine girmiştir (İbni Nuh, 2003: 35). Bu dönemde Van ve çevresinde yaşayan Ermeniler ise 885 tarihine kadar merkeze bağlı valiler tarafından yönetilmiştir. Abbasilere bağlı 908 yılında kurulan Vasal Vaspurakan Krallığı'na 1021 yılında Bizans İmparatorluğu tarafından son verilmiştir (Karaca, 2016: 155). Bölgedeki Bizans hâkimiyeti, devam eden Türk akınları ile zayıflatılarak 1064 yılında Van ve çevresi Sultan Alparslan'ın oğlu Melikşah tarafından fethedilmiştir. 1071 Malazgirt Zaferi'nden sonra kentte 1100 tarihinde kurulan Ermenşahlar (Sökmenoğulları) beyliği hâkim olmuştur. 1207 yılında Ermenşahlar Beyliği hâkimiyetinin son bulmasının ardından Van ve çevresinde sırasıyla Eyyûbîler, Harzemşahlar, Anadolu Selçuklular, İlhanlılar, Karakoyunlular, Akkoyunlular ve Safeviler gibi farklı devlet ve beylikler hüküm sürmüştür (Kılıç, 2007: 443-444). Kent, 1534 yılında İrakeyn Seferi sırasında Osmanlı Devleti egemenliğine girmesine rağmen 1536'da Safevi Devleti tarafından tekrar geri alınmıştır. 1548 tarihinde ise kesin olarak Osmanlı Devleti hâkimiyetine girmiştir (Ünal, 1995: 106; Uluçam, 2000a: 13). Kent 1915 yılında Ermeni isyancıların yardımı ile Ruslar tarafından işgal edilmiştir. İşgalci güçler tarafından yakıp yıkılan şehir 1918'de harap bir şekilde tekrar geri alınmıştır (Ünal, 1995: 110).

Kentte hüküm sürmüş bu medeniyetlerin izlerini inşa ettikleri sanat eserlerinde takip etmek mümkündür. Osmanlı Dönemi hâkimiyeti sırasında özellikle XVI. yüzyılda Van ve çevresindeki şehirlerde, sosyal müesseseler, camiler, hanlar, hamamlar inşa edilmiş ve kaleler güçlendirilmiştir. Bu mimari eserlerin yanı sıra Van'da diğer bir önemli eser grubunu ise İslami döneme ait tarihi mezarlıklar oluşturmaktadır. Özellikle Erciş ve Gevaş ilçelerinde yer alan mezarlıklar ve mezar taşları Türk-İslam dönemlerine ait önemli örneklerdir (Baş- Gül, 2018: 325). Eski Van şehrinin güneyinde bulunan Eski Van Şehir Mezarlığı da Osmanlı Dönemi'nde kullanılan önemli tarihi mezarlıklar içerisinde yer almaktadır.

Eski Van Şehir Mezarlığı, İpekyolu İlçesi Buzhane Mahallesi, Pafta 119, Ada 266, Parsel 1'de bulunmaktadır (Çizim:1).¹ Mezarlık, Diyarbakır Kültür ve Tabiat Varlıkları Bölge Kurul Müdürlüğü tarafından 05.12.1990 gün ve 620 sayılı karar ile tescil edilmiştir. Tarihi mezarlığın güneyi günümüzde de mezar alanı olarak kullanılmaktadır. Eski Van Şehri'ne çok yakın olan bu mezarlık şehirle birlikte 1915 yılında işgalci güçler tarafından tahrip edilmiştir. 20. yüzyılın ilk yıllarında çekilmiş fotoğraflarda oldukça fazla mezar taşının olduğu anlaşılmaktadır (Fotoğraf: 1). Doğu batı doğrultusunda geniş bir alana yayılan mezarlık alanı günümüzde bakımsız durumdadır. Alandaki mezar taşları ya kırık ya da toprağa gömülü vaziyettedir (Fotoğraf: 2). Yapılan arazi çalışmaları sırasında oldukça tahrip olmuş 23 mezar taşı ile kırık başlık ve sanduka parçaları tespit edilmiştir (Fotoğraf: 24). Ancak bunlardan sadece 17 mezar taşı incelenmiştir. Ayrıca mezarlığın kuzeybatısında İkiz Kümbetler olarak adlandırılan iki kümbet yer almaktadır (Fotoğraf: 3). Ancak kümbetlerden kuzeydeki 2011 yılındaki Van depremi ile yıkılmıştır (Fotoğraf: 4).

Kitabeleri olmayan ikiz kümbetlerin kesin inşa tarihi bilinmemektedir. Bu bağlamda araştırmacılar tarafından farklı yüzyıllara tarihlendirilmektedir. G. Öney, O. Tuncer ve R. Hillenbrand ikiz kümbetleri, Anadolu'da 14. ve 15. yüzyılda inşa edilmiş benzer plan özelliklerine sahip kümbet örneklerinden hareketle 15. yüzyıla tarihlendirmektedir. G. Öney, bu baldaken kümbetleri köşk mescitlere benzeterek beylikler devrinin getirdiği yeni kümbet tarzı olduğunu, O. C. Tuncer ve R. Hillenbrand ise kümbetlerin Ermeni kiliselerindeki çan ve aydınlık fenerlerinden esinlenerek inşa edildiğini ifade etmişlerdir. (Öney, 1989: 22; Tuncer, 1992: 226; Hillenbrand, 1997: 24). O. Kılıç, A. Kılıç ve T. Tarhan ise kümbetleri 18. yüzyıla tarihlendirmektedir. (Tarhan,

¹ Eski Van şehri ve mezarlık I. Derece Arkeolojik sit alanı olarak koruma altına alınmıştır. Korumaya yönelik bilimsel çalışmalar dışında aynen korunacak sit alanlarıdır (Bk., Van Büyükşehir Belediyesi E-İmar Plan notları cbs.van.bel.tr/keos/ Erişim Tarihi: 05.07.2021).

1985: 323; Kılıç, 2020: 226). Kılıcı, kümbetlerdeki sade taş işçiliğinin bölgenin 15. yüzyıldaki zengin taş işçiliğine uygun olmadığı, bu nedenle gerilemenin başladığı 18. yüzyılda inşa edilmiş olduğunu ileri sürülmektedir (Kılıcı, 1996: 22).

Kümbetleri 18. yüzyıla tarihlendiren araştırmacılar güneydeki türbenin H. 1204/M. 1789 yılında ölen ve Van'da farklı yıllarda olmak üzere 10 yıl beylerbeyi olmuş Teymur (Timur) Paşa'ya, kuzeydeki kümbetin ise Timur Paşa'nın kardeşi olan ve 7 yıl Van'da beylerbeylik yapmış Ahmed Paşa'ya ait olduğu belirtilmektedir. (Tarhan, 1985: 323; Kılıcı, 1996: 22; İnbaşı, 2006: 203-205; Talay, 2017: 98-213; Kılıç, 2020: 226). Ancak 1992 yılında Vakıflar Genel Müdürlüğü tarafından yapılan onarımlardan sonra güney kümbetin Timuroğlu Derviş Mehmed Paşa'ya, kuzeydeki kümbetin ise Beylerbeyi Mehmed Emin Paşa'ya ait olduğunu ve 18. yüzyılda inşa edildiğini belirten bir tabela yerleştirilmiştir. Fakat Derviş Mehmed Paşa'nın H. 1227-1234/M. 1812-1819 yılları arasında, Mehmed Emin Paşa'nın ise H. 1210/M. 1796 yılında beylerbeyi olduğu dikkate alındığında kümbetlerin 18. yüzyıla değil 19. yüzyıla tarihlendirilmesi gerekmektedir (İnbaşı, 2006: 204). Benzer tarihlendirme A. Talay tarafından da yapılmıştır. Fakat araştırmacı kuzeydeki kümbetin H. 1234/M. 1819 yılında ölen Timuroğlu Derviş Mehmed Paşa'ya ait olduğunu açıkladıktan sonra tekrar kümbetlerin Teymur Paşa ve kardeşi olan Ahmed Paşa'ya ait olduğunu belirtilmiştir (Talay, 2017: 98-213). Ancak böyle bir tarihlendirmenin hangi dayanaklara göre yapıldığı bilinmemektedir.

Eski Van Şehri'nde yer alan Şeyh Abdurrahman Gazi Kümbeti (15. yy.), Hüsrev Paşa Kümbeti (H. 975/M. 1567) ve Galip Paşa Kümbeti'nin (16. yy. sonu 17. yy. başı) çokgen planlı piramidal külah örtülü oluşu şehirde 16. yüzyılda genel olarak çokgen planlı külah örtülü kümbet formunun kullanıldığını göstermektedir. Ancak Bitlis gibi yakın bir kentte bulunan baldaken planlı Gökmeydan'daki Açık Türbe ile H. 897/M. 1491 tarihli Ahlat Emir Bayındır Kümbeti dikkate alındığında bölgede 15. yüzyılda baldaken planlı mezar yapısının kullanıldığı anlaşılmaktadır. Bu bağlamda İkiz Kümbetler'in 18. yüzyıl gibi geç bir tarihten ziyade bölgedeki benzer plan özelliklerine sahip kümbet örneklerinden hareketle 15. yüzyıla ait olabileceği düşünülmektedir.

Sekizgen kaide üzerinde yer alan güney kümbet, sekizgen planlı içten kubbe dıştan külah ile örtülüdür. Baldaken tarzındaki kümbetin her bir köşesinde kare formlu kaideler üzerine yerleştirilmiş sekiz sütun yer almaktadır. Kare kaidelerin köşeleri pahlanarak yumuşatılmıştır. Sütunlar sivri kemerlerle birbirine bağlanmıştır. Kemerlerin arasında metal gergiler bulunmaktadır. Yıkılmayan kümbetin piramidal külahında taşlar arasında nizami metal kenetler bulunmaktadır. Statik olarak depremde dağılması veya yıkılmamasının sebebi bu kenetlerdir. Kuzey kümbet, 2011 yılında meydana gelen Van depremi ile yıkılmıştır. Ancak eski fotoğraf ve kaynaklardan elde edilen bilgiler doğrultusunda güney kümbet ile aynı plan özelliklerine sahip olduğu anlaşılmaktadır. Kümbet kalın sütunları, iki kademeli sivri kemerleri, saçağın alt kısmında yer alan iki sıra silme ve basık külahı ile güney kümbetten ayrılmaktadır (Çizim: 2). Kümbetlerin sütunlarında yekpare taş kullanılırken, kemerleri ve külahları kalker düzgün kesme taş malzemedir. Harç olarak odun cürufu ile külü ve volkanik tüf kırığı kullanılmıştır (Öztürk, 2020: 497).

Mezar Taşları

1 No.lu Şahide

Baş şahide yerinden çıkmış yatay bir şekilde toprağın yüzeyinde bulunmaktadır. 0.66 x 0.39 x 0.11 metre ölçülerindedir (Fotoğraf: 5). Şahide dikdörtgen prizmal gövdelidir ancak tepelik kısmı kırık vaziyettedir. Şahidenin yüzeyinde herhangi bir bezeme unsuru yoktur. Baş şahidenin ön yüzündeki Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle beş satıra ayrılarak kabartma celfi sülüs hatla yazılmıştır.

Kitabe Metni:

الفاتحه

..... رحمتن لله

المرحوم المغفور السيد حسين

حليل.....

سر روحیچون (?سنه ۱۱۱۴ (?)

Transkripsiyon:

- 1- El-Fatiha
- 2-Rahmetenlillâh
- 3- El-merhûm lil mağfur es-seyyid Hüseyin
- 4- Halil
- 5- Ser rûhiçün (?) sene 1114 (?)

Anlamı: “ Fatiha,, Allah bağışlayandır, rahmete kavuşmuş, günahları bağışlayan (O)’dur. Es-Seyyid HüseyinHalil ruhiçün sene H. 1114/ M.1702-1703 (?)”.

2 No.lu Şahide

Mezarın sadece baş şahidesi mevcuttur. 1.10 x 0.47 x 0.14 metre ölçülerindeki şahide dikdörtgen prizmal gövdeli, üçgen tepeliklidir. Ancak üçgen tepeliğin üstü kırık vaziyettedir (Fotoğraf: 6- Çizim: 3). Baş şahidenin yanında hangi taşa ait olduğu bilinmeyen sarıklı bir başlık bulunmaktadır (Fotoğraf: 7/Çizim: 4). Şahidenin ön yüzündeki kabartma celî sülüs kitabe, cetvellerle ayrılarak altı satır olarak düzenlenmiştir.

Kitabe Metni:

الفاتحه

هاذه مرقاد المرحوم منلا

الحاج الى رحمت الملك

الغفور محمد افندی

بن عبدالله ابن مصطفى افندی

فی سنه ۱۱۶۹

Transkripsiyon:

- 1- Fatiha
- 2- Haza’l- merkad el-merhûmmonla
- 3- El-hac ilâ rahmete’l-melek
- 4- El-Ğafûr Muhammed Efendi
- 5- Bin Abdullah ibni Mustafa Efendi
- 6- Fî sene 1169

Anlamı: “ Fatiha, bu mezar Allah’ın rahmetine kavuşan, Allah’ın bağışlaması ve meleklerin duası monla el-Hac Mustafa Efendi oğlu Abdullah oğlu Muhammed Efendi’nin üzerine olsun, sene H.1169/M. 1755-1756”.

3 No.lu Şahide

Doğrudan toprağa oturan baş ve ayak şahideli mezar, 0.30 x 0.47 x 0.14 metre (baş şahide) ölçülerindedir(Fotoğraf: 8).Baş ve ayak şahidesi dikdörtgen prizmal gövdelidir. Şahidelerin başlık bölümleri kırıktır. Baş şahidenin hemen yanında sarıklı bir başlık bulunmaktadır. Fakat bu şahideye ait olup olmadığı bilinmemektedir. Şahidelerde herhangi bir bezeme unsuru olmayıp sade bırakılmıştır. Baş şahidenin ön yüzündeki Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle iki satıra ayrılarak kabartma celî sülüs hatla yazılmıştır.

Kitabe Metni:

غفرالله لدين

فی سنه ۱۱۶۹

Transkripsiyon:

- 1- Ğaferallâh...eddin
- 2- Fî sene 1169

Anlamı: “ Allah bağışlasıneddin, sene H. 1169/M. 1755-1756”.

4 No.lu Şahide

Doğrudan toprağa oturan baş ve ayak şahideli mezar, 0.44 x 0.43 x 0.12 metre (baş şahide), ölçülerindedir (Fotoğraf: 9). Baş ve ayak şahidesi dikdörtgen prizmal gövdelidir. Şahidelerin üst bölümleri kırıktır ve herhangi bir bezeme unsuru bulunmamaktadır. Baş şahidenin ön yüzündeki Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle iki satıra ayrılarak kabartma celî sülüs hatla oluşturulmuştur.

Kitabe Metni:

.....

رقیه حاتون روحیچون

فی سنه ۱۱۶۹

Transkripsiyon:

- 1- Rukiye Hatun rûhiçün....
- 2- Fî sene 1169

Anlamı: “ Rukiye Hatun rûhiçün, sene H.1169/M. 1755-1756”.

5 No.lu Şahide

Baş şahide yerinden çıkmış yatay bir şekilde yer almaktadır (Fotoğraf: 10). 1.21 x 0.52 x 0.10 metre ölçülerindeki şahidenin üst bölümü tahrip olmuştur ve yüzeyinde herhangi bir bezeme unsuru bulunmamaktadır. Baş şahidenin ön yüzündeki Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle beş satıra ayrılarak kabartma celî ta'lik hatla oluşturulmuştur.

Kitabe Metni:

.....

مرحومن له (?)

.....

عبداللہ

سنه ۱۱۹۶

Transkripsiyon:

- 1-
- 2- Merhûmun leh (?)
- 3-
- 4- Abdullah
- 5- Sene 1196

Anlamı: “, O merhamete kavuşmuş (?),, Abdullah Sene H.1196/M. 1781-1782”.

6 No.lu Şahide

Mezarın sadece baş şahidesi mevcuttur. 0.90 x 0.42 x 0.12 metre ölçülerindeki şahide dikdörtgen prizmal gövdeli ve üçgen tepeliklidir (Fotoğraf: 11). Şahidenin ön yüzündeki kabartma celî ta'lik Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle ayrılarak beş satır olarak düzenlenmiştir.

Kitabe Metni:

ایلد

.....

.....

..... جنت

سنه ۱۲۰۳ (?)

Transkripsiyon:

- 1- Eyledi
- 2-
- 3-
- 4- cennet
- 5- Sene 1203(?)

Anlamı:“ Eyledi....., cennet, sene H. 1203/ M. 1788-1789”.

7 No.lu Şahide

Baş şahide yerinden çıkmış yatay bir şekilde bulunmaktadır (Fotoğraf: 12).0.60 x 0.40 x 0.11 metre ölçülerindedir. Şahide dikdörtgen prizmal gövdelidir ancak tepelik kısmı kırık vaziyettedir. Şahidenin yüzeyinde herhangi bir bezeme unsuru yoktur. Baş şahidenin ön yüzündeki Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle üç satıra ayrılmıştır. Tahrip olan şahidenin yazı türü anlaşılmamaktadır.

Kitabe Metni:

.....

سنه ١٢٢٠ (?)

Transkripsiyon:

- 1- (kırık)
- 2-
- 3- Sene 1220 (?)

Anlamı: “, sene H.1220/M.1805-1806”.

8 No.lu Şahide

Doğrudan toprağa oturan baş ve ayak şahideli mezar, 0.55 x 0.37 x 0.11 metre (baş şahide), ölçülerindedir (Fotoğraf: 13-Çizim: 5).Baş ve ayak şahidesi dikdörtgen prizmal gövdelidir. Baş şahidenin üst bölümü kırıktır. Ayak şahidesi 0. 58 x 0. 40 x 0.14 m ölçülerindedir ve sivri kemerle sonlanmaktadır. Şahidelerde herhangi bir bezeme unsuru bulunmamaktadır. Baş şahidenin ön yüzündeki Osmanlı Türkçesi kitabe, üç satır halinde kabartma celî ta'lik hatla yazılmıştır.

Kitabe Metni:

.....

.... مرحوم سيد

روحیچون

سنه ١٢٩

Transkripsiyon:

- 1-
- 2-merhûm seyyid....
- 3- Rûhiçün
- 4- Sene 129(0)

Anlamı: “ Rahmete kavuşmuş seyyid.....,ruhiçün sene H. 1290 /M. 1873-1874”.

9 No.lu Şahide

Mezar sadece baş sahidesinden oluşmaktadır. 0.57 x 0.45 x 0.11 metre ölçülerindeki şahide, dikdörtgen prizmal gövdelidir ve üst bölümü kırık vaziyettedir. Şahidenin hemen yanında kırık durumda sade formulu bir başlık yer almaktadır. Fakat başlığın bu mezar taşına ait olup olmadığı bilinmemektedir(Fotoğraf: 14-Çizim: 6). Baş şahidenin ön yüzündeki Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle iki satıra ayrılarak kabartma celi sülüs hatla oluşturulmuştur.

Kitabe Metni:

.....

عباد جنت (?) زمان (?)

وفات شهر شوال اخریندن

Transkripsiyon:

- 1-
- 2- İbâd cennet (?) zaman (?)....
- 3- Vefatı şehrun Şevval ahirinden

Anlamı: “ ..., kullar cennet (?) zaman (?), vefatı Şevval ayının sonunda”.

10 No.lu Şahide

Mezar taşı kırılarak parçalara ayrılmış durumdadır. Dağılmış olan parçalardan baş şahide 0.50 x 0.47 x 0.14 metre ölçülerinde dikdörtgen prizmal formdadır (Fotoğraf: 15-Çizim: 7). Baş şahidenin üst bölümünde tek satırlık kabartma celi sülüs kitabe şeridi bulunurken şahidenin kırık olan alt kısmında ise üç sıra halinde mukarnas süslemeler yer almaktadır. Şahidenin etrafında bulunan diğer parçalar üzerinde de mukarnas süslemeler görülmektedir.

Kitabe Metni:

ياالله

Transkripsiyon:

- 1- Ya Allah

11 No.lu Şahide

Mezar taşı sadece baş şahideden oluşmaktadır (Fotoğraf: 16). Şahide 0.73 x 0.42 x 0.12 metre ölçülerinde ve dikdörtgen prizmal gövdelidir. Ancak tepelik kısmı tahrip olmuştur. Şahidenin ön yüzündeki Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle altı satıra ayrılarak kabartma celi ta'lik hatla yazılmıştır.

Kitabe Metni:

.....

.... ایلدى

.....

.... ایلدى شريت

... .. قىردى (?)

.....

Transkripsiyon:

- 1-
- 2- Eyledi
- 3-
- 4-eyledi şerbet
- 5- Kırmadı.....
- 6-

12 No.lu Şahide

Doğrudan toprağa oturan baş ve ayak şahideli mezar, 0.38 x 0.55 x 0.14 metre (baş şahide), ölçülerindedir (Fotoğraf: 17-Çizim: 8).Baş ve ayak şahidesi dikdörtgen prizmal gövdelidir. Ancak ayak şahidesi büyük oranda tahrip olmuştur. Şahidelerin üst bölümleri kırıktır ve herhangi bir bezeme unsuru bulunmamaktadır. Baş şahidenin ön yüzündeki Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle iki satıra ayrılarak kabartma celi sülüs hatla yazılmıştır. Kitabede şiir metni kullanıldığı düşünülmektedir.

Kitabe Metni:

.....

الحاج عمر اغا بن الحاج مصطفى

مجرباشى زاده (?) غفرالله

Transkripsiyon:

1-

2- El-hac Ömer Ağa bin el-hac Mustafa

3- Mucirbaşızade (?) ğaferallâh.....

Anlamı: “ el-Hac Mustafa oğlu el-Hac Ömer Ağa, Mucirbaşızade (?) Allah bağışlasın”.

13 No.lu Şahide

Baş şahide yerinden çıkmış yatay bir şekilde toprağın yüzeyinde yer almaktadır (Fotoğraf: 18-Çizim: 9). 0.53 x 0.37 x 0.11 metre ölçülerindeki dikdörtgen prizmal gövdeli ve sivri kemer formu şahidenin yüzeyinde herhangi bir bezeme unsuru bulunmamaktadır. Şahidenin alt bölümü kırıktır. Baş şahidenin ön yüzündeki Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle üç satıra ayrılarak kabartma celi sülüs hatla oluşturulmuştur.

Kitabe Metni:

يا غفار

دم اخرده.....

کناه لر چوق.....

Transkripsiyon:

1- Ya Gaffâr

2- Dem-i ahirde

3- Günahlar çok

Anlamı: “Mağfireti bol olan (O), ahir zamanda, günahları çok”.

14 No.lu Şahide

Doğrudan toprağa oturan baş ve ayak şahideli mezar, 0.57 x 0.36 x 0.10 metre (baş şahide) ölçülerindedir (Fotoğraf: 19-Çizim: 10). Baş ve ayak şahidesi dikdörtgen prizmal gövde ve üstte yuvarlak kemer formunda sonlanmaktadır. Şahidelerde herhangi bir süslemeye yer verilmemiştir. Baş şahidenin ön yüzündeki Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle dört satıra ayrılarak kabartma celi sülüs hatla oluşturulmuştur. Kitabenin bir bölümü toprak altında kalmıştır.

Kitabe Metni:

مرقد المرحوم المغفور
المحتاج الى رحمت ربه الغفور
الحاج ابراهيم المرحوم

.....

Transkripsiyon:

1- Merkad el-merhûm el-mağfûr

2- El- muhtaç ilâ rahmeti rabbihi'l-Ğafûr

3- El-hac İbrahim el-merhûm

4-

Anlamı: “Mezar, Allah’ın affı ve rahmetine kavuşmuş, Allah’ın rahmetine muhtaç el- Hac İbrahim”

15 No.lu Şahide

Baş şahide yerinden çıkmış dikey bir şekilde pehle taşına yerleştirilmiştir (Fotoğraf: 20-Çizim: 11). 0.60 x 0.38 x 0.12 metre ölçülerindedir. Şahide dikdörtgen prizmal gövdeli ve kâtibî kavukludur. Başlığın üst kesimi dikey çubuklar halinde hareketlendirilmiştir. Gövdenin alt kısmı kırıktır. Pehle taşı dikdörtgen prizmal formda ve sadedir. Şahidenin ön yüzündeki Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle iki satıra ayrılmış ve kabartma celi sülüs hatla işlenmiştir.

Kitabe Metni:

فاتحه

Transkripsiyon:

- 1- Fatiha
- 2- (kırık)

16 No.lu Şahide

Kesme taşlarla çevrelenen mezarda sadece baş şahidesi mevcuttur ve 0.40 x 0.33 x 0.11 metre ölçülerindedir (Fotoğraf: 21-Çizim: 12). Baş şahidesi dikdörtgen prizmal gövdeli ve üstte kavuk başlıkla sonlanmaktadır. Mezarın hemen yanında kırık halde kâtibî kavuk bir başlıkta yer almaktadır (Fotoğraf: 22-Çizim: 13). Şahidenin gövdesinin büyük bir bölümü toprağa gömülü olduğundan ön yüzünde bulunan kitabenin sadece ilk satırı okunabilmektedir. Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle iki satıra ayrılarak kabartma celi sülûs hatla oluşturulmuştur.

Kitabe Metni:

فاتحه

.....

Transkripsiyon:

- 1- Fatiha
- 2-

17 No.lu Şahide

Doğrudan toprağa oturan baş şahideli mezar, 0.10 x 0.43 x 0.12 metre ölçülerindedir (Fotoğraf: 23). Şahide dikdörtgen prizmal gövdelidir ve üst bölüm kırıktır. Baş şahidenin ön yüzündeki Osmanlı Türkçesi kitabe, cetvellerle iki satıra ayrılarak kabartma celi sülûs hatla oluşturulmuştur.

Kitabe Metni:

.... بن حاجی محمد اغا

Transkripsiyon:

- 1- (kırık)
- 2-bin hacı Muhammed Ağa

Değerlendirme ve Sonuç

Eski Van Şehir Mezarlığı'nda bu mezar taşları dışında yoğun bir tahribata maruz kalan, okunamayan ve toprak altında olan birçok şahide de bulunmaktadır. Bu mezarlıkta tespit edilen 23 mezar taşından sadece 8'in de tarih ibaresi yer almaktadır. Diğer taşlarda tahribattan dolayı ve toprak altında kaldığı için tarih bölümü okunamamıştır. Kitabelerde en erken tarih H. 1114/M. 1702-1703, en geç tarih ise H. 1290/M. 1873-1874 yılları olarak görülmektedir. Böylelikle bu mezarlığın 18.yüzyılın başından 19. yüzyılın üçüncü çeyreğinde kullanıldığı bilinmektedir. Ayrıca 20. yüzyılın başlarına ait fotoğrafta da mezarlığın kullanıldığı görülmektedir (Fotoğraf: 1). Mezarlar İkiz Kümbetlerin etrafında yoğun bir şekilde ve ayakta yer almaktadır. Kitabelerdeki yazı stilinden de mezarlığın Osmanlı döneminde hâlâ işlevini yürüttüğü anlaşılmaktadır.

İncelenen 17 mezar taşı Van Gölü havzasında olduğu gibi diğer bölgelerde de karşımıza çıkan Osmanlı dönemi mezar taşlarıyla benzer özellikleri taşımaktadır (Uluçam, 2000a; Uluçam, 2002: 363; Pektaş, 2001; Baş, Bekmez, Ebiri, Gül ve Yelen, 2019). Eski Van şehir mezarlığında 17 örnekten sadece 5'inde ayak şahidesi bulunmaktadır (3, 4, 8, 12, 14 No.lu). Baş şahidelerinden 6 örnek doğrudan toprağa oturtulmuşken (2, 6, 9, 11, 16, 17 No.lu), 6 mezar taşı da toprağın yüzeyinde yer almaktadır (1, 5, 7, 10, 13, 15 No.lu).

Eski Van şehir mezarlığındaki mezar taşlarının hepsi dikdörtgen prizma şeklindedir. Mezar taşı kitabelerinde yaklaşık yüzyıllık bir süre geçmesine rağmen şahidelerin formlarında herhangi bir farklılık bulunmamaktadır. Bölgede yer alan Gevaş, Çelebibağ, Ahlat ve Mollakasım Köyü'nde de dikdörtgen prizmal form tercih edilmiştir (Baş-Gül, 2018: 328-335, Uluçam, 2000b: 53; Karamağaralı, 1992; Yelen-Bekmez, 2020: 96-104). Mezarlıkta yer alan 3 sanduka örneği üçgen prizma şeklindedir ancak sandukalar tahrip olmuştur.

Mezarlık alanında şahideler dışında (15, 16 No.lu) kırılmış vaziyette toprağın yüzeyinde de yer alan başlıklar bulunmaktadır (2, 9 No.lu). Şahidelerde yer alan iki başlıktan biri katibi kavuklu (15 No.lu) diğeri sade kavuk başlıklıdır (16 No.lu). Kâtibi başlık yoğun olarak Osmanlının geç dönemlerinde karşımıza çıkmaktadır (Laqueur, 1997: 149-152). Diğer şahidelerin genellikle üst bölümleri kırık olmasına rağmen tepelikle sonlandığı anlaşılmaktadır. Şahidelerde kullanılan sivri kemer formlu tepelik (8, 13 No.lu) ile yuvarlak kemer formlu tepeliklerin (14 No.lu) benzer örnekleri 18. yüzyıl ve 19. yüzyıl Osmanlı dönemi mezar taşlarında görülmektedir (Baş vd., 2019: 305-306).

Mezar taşlarında Van Gölü havzasında olduğu gibi Eski Van şehir mezarlığında da volkanik taş (Bazalt, Andezit) ile kalker malzeme kullanılmıştır.

Mezarlık alanındaki mezar taşları yoğun bir tahribata uğradığı için kitabelerden sadece 1 örnek (2 No.lu) tamamıyla okunabilmiştir. Diğer şahideler ya tahrip olduğu için kitabeleri okunamamıştır ya da kırık oldukları için kısmen okunmuşlardır. Osmanlı Türkçesi'nin kullanıldığı kitabelerde yoğun olarak celi sülüs yazı türü kullanılırken 18. ve 19.yüzyıla ait mezar taşlarında celi ta'lik yazının da yer aldığı görülmektedir (5, 6, 8, 11 No.lu). Kitabelerin birkaç örneğinde (1, 2, 15, 16 No.lu) ilk satırında yer alan "Fatıha" ifadesi Bitlis'te yer alan mezar taşlarında da kullanılmıştır (Pektaş, 2001: 77-79).

İncelenen Eski Van şehir mezarlığındaki mezar taşlarında süsleme sadece 1 şahidenin (10 No.lu) alt kısmında mukarnas yuvalarına yer verilmesinde karşımıza çıkmaktadır. Osmanlı Dönemi mezar taşlarında kullanılan mukarnas süslemeler Van Gölü havzasındaki mezarlarda da kullanıldığı bilinmektedir. Mezarlık alanındaki diğer mezar taşları sade olarak düzenlenmiştir.

Sonuç olarak, Eski Van şehir mezarlığında incelenen 17 mezar taşının hem form hem de kompozisyon açısından Osmanlı döneminde uygulanan geleneğin paralelinde bir düzenlemeye sahip olduğu anlaşılmaktadır. 18. ve 19. yüzyıllara ait mezar taşlarının yer aldığı bu mezarlık alanında yüzyıllara göre kitabe içeriklerinde kısmi değişikliklerin yer aldığı görülmektedir.

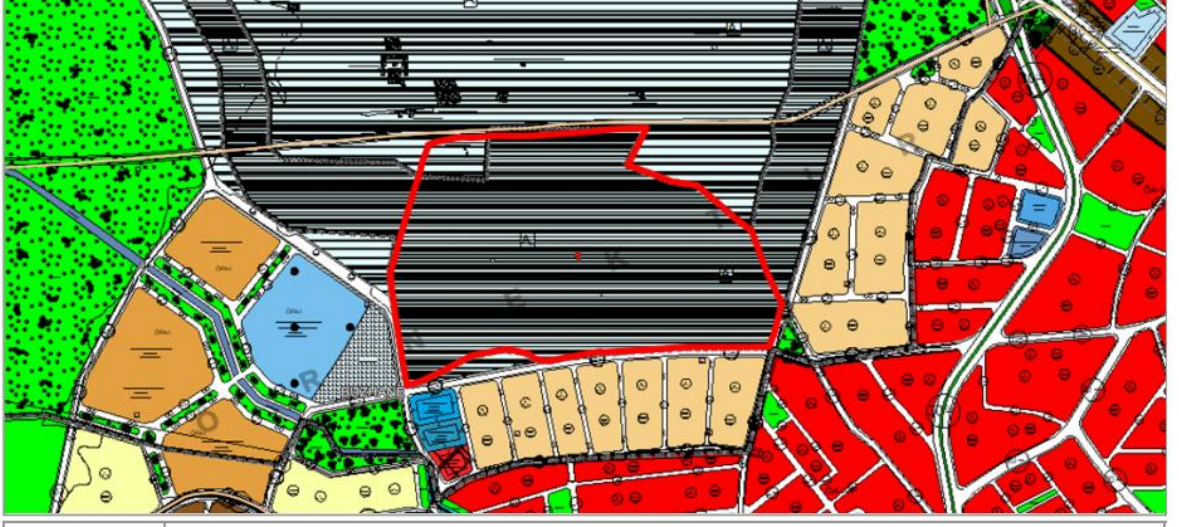
Eski Van şehrinin sosyal ve kültürel geçmişine ışık tutacak olan bu eserlere gereken değeri vermek ve gelecek nesillere aktarmak için bir an önce bu mezarlık alanında bir kazı çalışmasının yapılması gerekmektedir. Bunun için koruma durumuna ve sergilemeye yönelik iki yöntem uygulanabilir. Bunlardan birincisi toprak altında olması muhtemel taşların yerinde korunması için mezarlık alanında kazı çalışmasının yapılmasıdır. Yapılacak çalışmada, toprak altında bulunan mezar taşları insitu halinde belgelenecek mezar taşlarının pehle veya kaideleri düzeltilerek, eksik ve kırık parçaları onararak sergilemeye uygun hale getirilmelidir. Yerinde korumanın mümkün olmadığı durumda ise ikinci yöntem olarak LIDAR (Işıklı Tespit Menzil Bulma Teknolojisi) veya Yeraltı Radarı yöntemleriyle mezarlık alanının toprak altındaki mezar taşlarının konumları tespit edilir. Bu yöntemlerle arazide yapılan ölçümler neticesinde yeraltındaki kalıntılar hiçbir kazı çalışması yapılmadan harita üzerine aktarılır ve ortaya çıkan sonuçlara bakılarak çalışmalara yön verilir. Daha sonra tespit edilen mezar taşları sondajlarla ortaya çıkarılarak tasnifi yapıldıktan sonra Van Müzesi'nde İslami Dönem teşhir kısmında sergilenebilir.

İkiz Kümbetlerden Beylerbeyi Mehmet Emin Paşaya ait yıkılan kümbet insitu halindedir. Kümbetin restitüsyon ile restorasyon projesi hazırlanmalı ve daha sonra İkiz Kümbetler'in peyzaj projesi mezarlık ile bütünsel olarak çizilmelidir. Bu projede öncelikle kümbetlerin etrafının ziyarete uygun hale getirilmesi ve yapıların kuzeyine denk gelen Eski Van Şehri'ne bakan kısımda bir yol ile kümbetlere ulaşılması sağlanmalıdır. Böylece bilgilendirme ve yönlendirme tabelalarıyla İkiz Kümbetler değerlendirilerek tarihi süreç içerisinde yeniden yerini alacaktır.

Kaynakça

- Ağaoğlu, Sami. "Van Şehir Dokusu ve Tarihi Eserlerin Tahrip Edilmesinde Ermenilerin Rolü". *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 35 (2007): 311-339.
- Baş Gülsen-Gül Mesut. "Gevaş Dilmetaş Köyü Mezarlığı ve Mezar Taşları". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü Dergisi* 1/39 (2018): 323-348.
- Baş, Gülsen- Bekmez, Ayşegül- Ebiri, Gülsün- Gül, Mesut- Yelen, Resul. *İstanbul Davut Paşa Külliyesi Haziresi Ve Mezar Taşları*. İstanbul: Hiper Yayınları, 2019.
- Eski Van Şehir Mezarlık Alanı. <http://cbs.van.bel.tr/imar durumu/imar.aspx?parselid=2332>. Erişim Tarihi: 05 Temmuz 2021

- Eski Van Şehri Mezarlık Alanı, 1907. <http://ovenk.com/van-cemetery-1907/>. Erişim Tarihi: 05 Temmuz 2021
- Hillenbrand, Robert. *A Pear of Tombs Towers in Van, Yayla Report of the Northern Society of Anatolian Archaeology*. 21-24. UK: The University Newcastle. 1977.
- İbn-i Nuh. *Van Tarihi*. Haz. Z. Tekin. Van: Ahenk Yayınları, 2003.
- İnbaşı, Mehmet. "Van Valileri (1755-1835)", *Atatürk Üniversitesi Türkiyat Araştırmaları Enstitüsü Dergisi* 29 (2006): 195-212.
- Karaca, Yalçın. "Van Gevaş'taki Saint Etienne Manastırı (Nakaravank-Ağın) ve Gevaş Kıyı Şeridindeki Kiliseler Üzerine Bir Değerlendirme". *Van Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Dergisi* 1/31 (2016): 151-193.
- Karamağaralı, Beyhan. *Ahlat Mezar Taşları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1992.
- Kılıç, Ali. "Van Gölü Çevresindeki Baldaken Tarzı Türbeler". *Van Gölü Çevresi Kültür Varlıkları Sempozyumu Bildirileri (Van, 1996)*. Yüzüncü Yıl Üniversitesi Van Gölü Çevresi Tarihi Eserleri ve Kültür Değerlerini Araştırma ve Uygulama Merkezi 19-34. Van: Yüzüncü Yıl Üniversitesi Yayınları, 1996.
- Kılıç, Orhan. "XVI-XVII. Yüzyıllarda Van Gölü Çevresinde Ermeni Varlığı ve Türk-Ermeni İlişkileri". Haz. Metin Hülagu, Gülbadi Alan ve diğerleri. *Hoşgörü Toplumunda Ermeniler*, 3/439-474. Kayseri: Erciyes Üniversitesi Yayınları, 2007.
- Kılıç, Orhan. *Doğu Şehadının Kilidi Van (16.-18. Yüzyıllar)*. Van: Van Büyükşehir Belediyesi Başkanlığı Yayınları, 2020.
- Laqueur Hans Peter. *Hüve'l Baki İstanbul'da Osmanlı Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. İstanbul: Tarih Vakfı Yurt Yayınları, 1997.
- Mezarlık Alanında Yer Alan İkiz Kümbetler <http://wikimapia.org/34280198/%C4%B0kiz-K%C3%BCmbetler#/photo/6850156>. Erişim Tarihi: 05 Haziran 2021
- Öney, Gönül. *Beylikler Devri Mimarisi*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 1989.
- Öztürk, Şahabettin. "Eski Van Şehri'ndeki Türbe ve Kümbetler". *Uluslararası Sosyal Araştırmalar Dergisi* 13/73 (2020): 480-501.
- Pektaş, Kadir. *Bitlis Tarihî Mezarlıkları ve Mezar Taşları*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2001.
- Talay, Aydın. *Bizim Eller Van*. Ankara: Van Belediyesi Kültür ve Sosyal İşler Müdürlüğü, 2017.
- Tarhan, M. Taner. "Van Kalesinin ve Eski Van Şehrinin Tarihi. Milli Park Projesi Üzerinde Ön Çalışmalar (1) Anıt Yapılar". 3. *Araştırma Sonuçları Toplantısı (20-24 Mayıs 1985)*. , 297-355. Ankara: ". Kültür ve Turizm Bakanlığı Eski Eserler ve Müzeler Genel Müdürlüğü, 1985.
- Tuncer, Orhan Cezmi. *Anadolu Kümbetleri 3 (Beylikler ve Osmanlı Dönemi)*. Ankara: Adalet Yayınları, 1992.
- Uluçam, Abdüsselam. *Ortaçağ ve Sonrasında Van Gölü Çevresi Mimarlığı I Van*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 2000a.
- Uluçam, Abdüsselam. *Eski Erciş-Çelebibağı Mezarlığı ve Mezar Taşları*. Ankara: Türk Tarih Kurumu Yayınları, 2000b.
- Uluçam, Abdüsselam. "Van Gölü Havzası'ndaki Tarihî Mezarlıklar ve Mezar Taşları", *Türkler Ansiklopedisi*. 8: 354- 365). Ankara: Yeni Türkiye Yayınları, 2002.
- Ünal, Rahmi Hüseyin. *Türk Döneminde Van*. Ankara: Kültür Bakanlığı Yayınları, 1995.
- Yelen, Resul- Bekmez, Ayşegül. " Van Mollakâsım Köyü'nde Bulunan İslami Dönem Mezar Taşları". (TÜBA-KED) *Türkiye Bilimler Akademisi Kültür Envanteri* 0/22 (Şubat 2021): 93-110.

Çizim 1: Eski Van Şehir Mezarlık Alanı

(<http://cbs.van.bel.tr/imardurumu/imar.aspx?parselid=2332> Erişim Tarihi: 05.07.2021)

Fotoğraf 1: Eski Van Şehri Mezarlık Alanı, 1907. (<http://ovenk.com/van-cemetery-1907/>Erişim Tarihi: 05.07.2021)

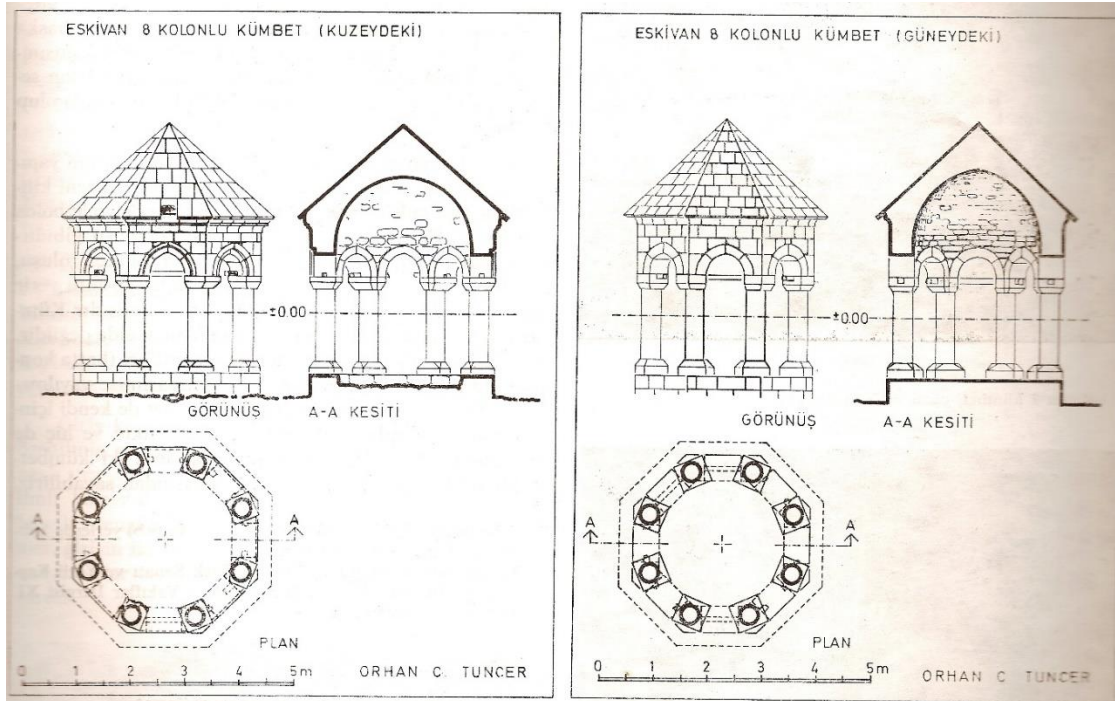
Fotoğraf 2: Eski Van Şehrinin Günümüzdeki Mezarlık Alanı

Fotoğraf 3: Mezarlık Alanında Yer Alan İkiz Kümbetler
(<http://wikimapia.org/34280198/%C4%B0kiz-K%C3%BCmbetler#/photo/6850156>
Erişim Tarihi: 05.06.2021)

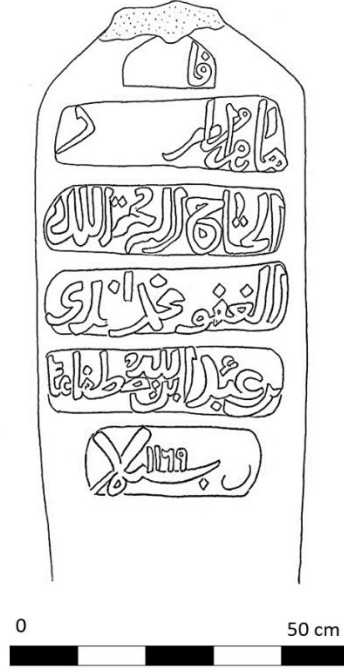
Fotoğraf 4: İkiz Kümbetlerden Güneyde Yer Alan Kümbet

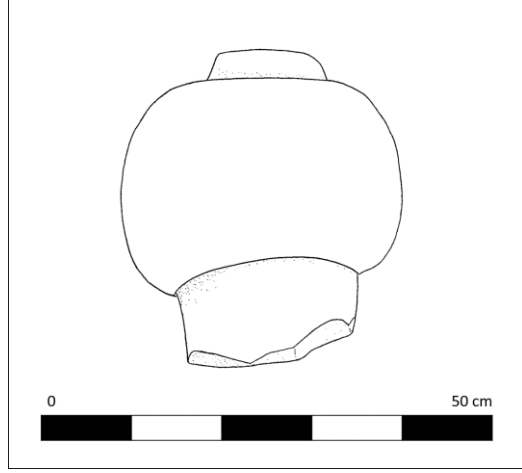
Çizim 2: İkiz Kümbetlerin Planı (O. C. Tuncer'den)

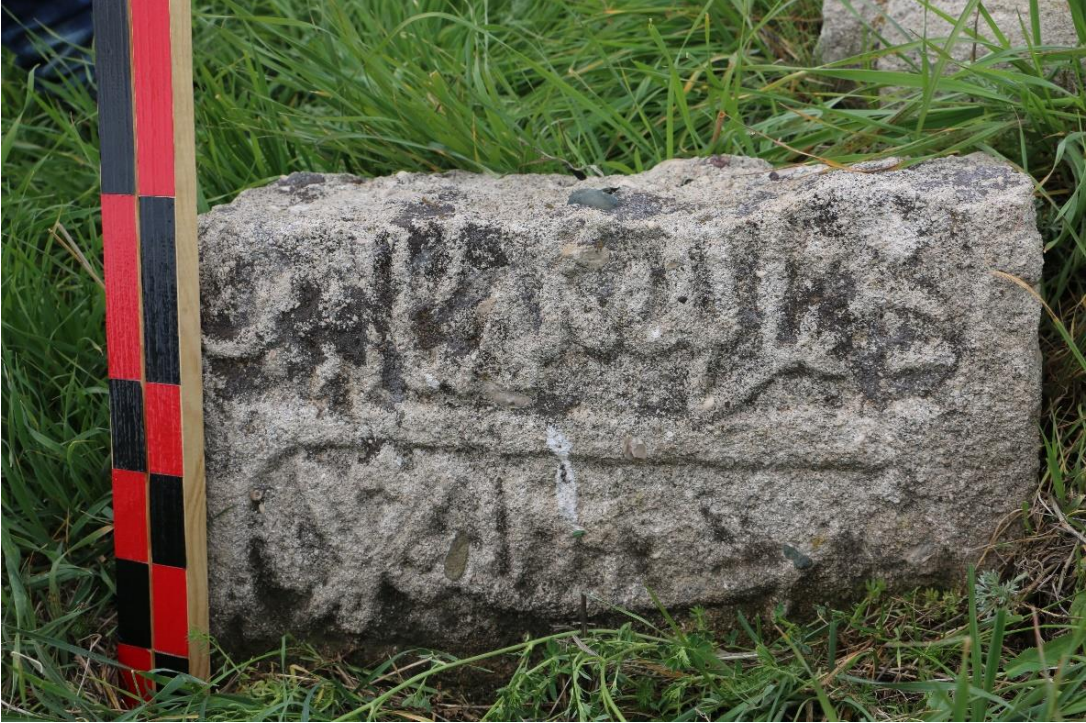
Fotoğraf 5: 1 No.lu Şahide

Fotoğraf 6/ Çizim 3: 2 No.lu Şahide

Fotoğraf 7/ Çizim 4: 2 No.lu Şahidenin Yanında Yer Alan Başlık

Fotoğraf 8: 3 No.lu Şahide

Fotoğraf 9: 4 No.lu Şahide

Fotoğraf 10: 5 No.lu Şahide

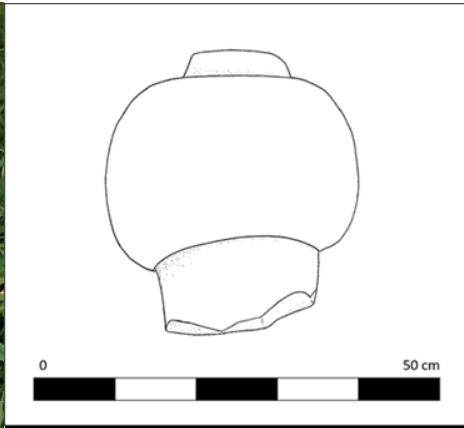
Fotoğraf 11: 6 No.lu Şahide

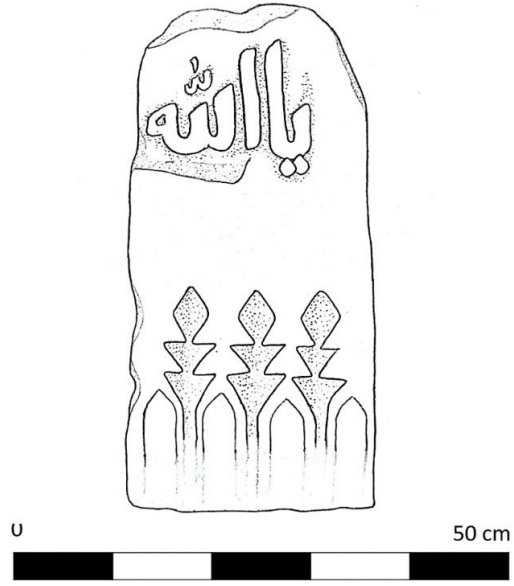
Fotoğraf 12: 7 No.lu Şahide

Fotoğraf 13/Çizim 5: 8 No.lu Şahide

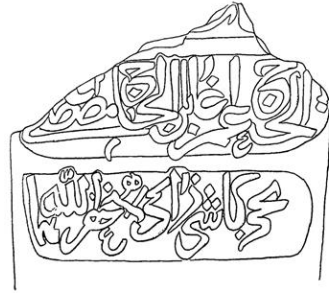
Fotoğraf 14/Çizim 6: 9 No.lu Şahide ve Yanında Yer Alan Başlık

Fotoğraf 15/Çizim 7: 10 No.lu Şahide

Fotoğraf 16: 11 No.lu Şahide

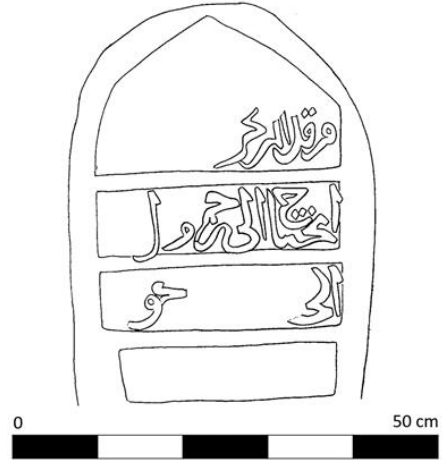
0 50 cm

Fotoğraf 17/Çizim 8: 12 No.lu Şahide

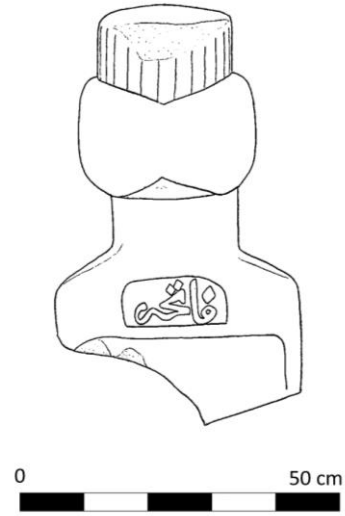

0 50 cm

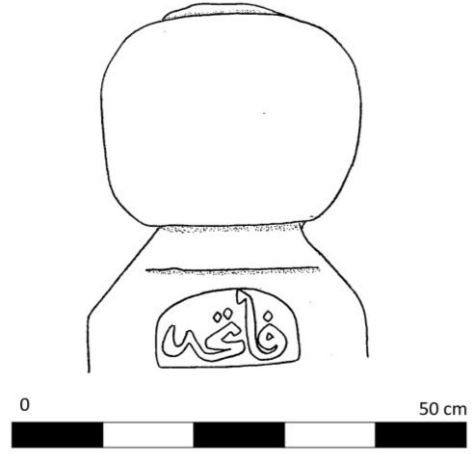
Fotoğraf 18/Çizim 9: 13 No.lu Şahide

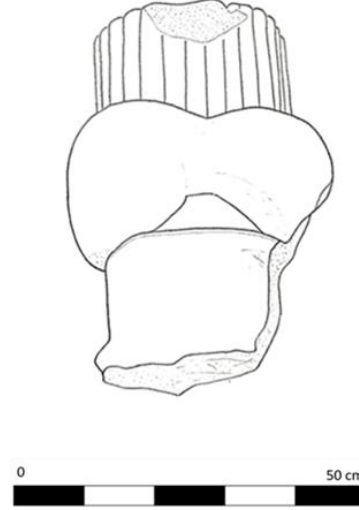
Fotoğraf 19/Çizim 10: 14 No.lu Şahide

Fotoğraf 20/Çizim 11: 15 No.lu Şahide

Fotoğraf 21/Çizim 12: 16 No.lu Şahide

Fotoğraf 22/Çizim 13: 16 No.lu Şahidenin Yanında Yer Alan Başlık

Fotoğraf 23: 17 No.lu Şahide

Fotoğraf 24: Tahrip Olan Sanduka ve Şahideler

**ADİLCEVAZ'DAN BİR ŞEYH VE MÜDERRİS PORTRESİ: MOLLA MASUM
GODİŞKÎ
PORTRAIT OF A SHEIKH AND MUDERRİS FROM ADİLCEVAZ: MOLLA
MASUM GODİŞKÎ**

Cihat BAKIRHAN

Doktora Öğrencisi, Harran Üniversitesi

cihatbakirhan@gmail.com

ORCID: orcid.org/0000-0002-6170-1519

Öz*

Bitlis ulemâsının önemli şahsiyetlerinden ve Nakşî-Hâlidî meşâyihinden olan Molla Masum Godişki, resmi kayıtlara göre 1931, ailesinin verdiği bilgilere göre ise 1928 yılında dünyaya gelmiştir. Aslen Bitlis ilinin Mutki ilçesinin Godişkan (Alıcık) köyündendir. Kırk yıla yakın Adilcevaz'ın Haskindirük (Bahçedere) köyünde tedris ve irşâd faaliyetleri yürüttüğü için Molla Masum Haskindirükî olarak da bilinir. Dedesi ve babası da bölgede tanınan meşhur âlimlerdendir. İlk eğitimini babası Molla Muhammed Sıddık'dan almış, babası vefat edince dedesi Molla Muhyeddin Godişki'nin yanında eğitimine devam etmiştir. Bir müddet Ohin (Koyunlu) köyünde Şeyh Halid'in rahle-i tedrisatında bulunan Molla Masum, Silvan'da Molla Yakup Farkin'in, Nakşî şeyhi olan kayınpederi Molla Reşit Tırtop'un, Molla Sadrettin Yüksel'in ve en son kendisine icâzet veren Molla Nurullah Godişki'nin yanında da okumuştur. Tasavvufî icâzetini Şeyh Halidî Ohin'den almış ve onun halifesi olmuştur. Muş'un muhtelif köylerinde ve Adilcevaz'ın Bahçedere köyünde fahri imamlik vazifesi yapmış, açmış olduğu medreselerde tedrisat faaliyetlerinde bulunmuştur. Bahçedere köyünde iken resmi göreve atanmış ve emekli oluncaya kadar bu köyde kalmıştır. Faiz hakkında ve Tapu senedinin şer'î delil olup olmadığı hakkında iki risâlesi bulunan Molla Masum 1997 yılında resmi görevinden emekli olduktan sonra Mersin'e taşınmış, orada da tedrisata devam etmiş, 17 Ocak 2016 tarihinde vefat etmiştir. Kabri, Ahlat'ta Abdurrahman Gazi mezarlığındadır. Bugüne kadar herhangi akademik bir çalışmaya konu olmayan Molla Masum'un hayatı, tedrisat ve irşâd faaliyetleri üzerine çoğunlukla çocukları ve talebeleriyle gerçekleştirilecek mülakatlarla desteklenecek olan bu çalışma, eğitim kurumu olarak medreselerin ve Nakşibendiyye tarikatının Hâlidîyye kolunun Bitlis tarihindeki yerini belirlemek açısından önem arz etmektedir.

Anahtar Kelimeler: Bitlis, Adilcevaz, Medrese, Nakşibendî, Hâlidî.

* Bu makale, Uluslararası Bitlis ve Yöresi Manevi Mimarları Sempozyumu'nda sözlü olarak sunulan "Adilcevaz'dan Bir Şeyh ve Müderris Portresi: Molla Masum Godişki" adlı tebliğin içeriği geliştirilerek ve kısmen değiştirilerek üretilmiş halidir.

This paper is the final version of an earlier announcement called "Portrait of a Sheikh and Muderris From Adilcevaz: Molla Masum Godişki", orally presented at a symposium called "International Symposium of Spiritual Architects of Bitlis and Its Region", the content of which has now been developed and partially changed.

Abstract

Molla Masum Godişki, one of the important personalities of Bitlis scholars and a Naqshi-Khalidi sheikhs, was born in 1931 according to official records and in 1928 according to the information provided by his family. He is originally from Godişkan (Alıcık) village of Mutki district of Bitlis province. He is also known as Molla Masum Haskindirûki, as he carried out education and guidance activities in the village of Haskindirük (Bahçedere) of Adilcevaz for nearly forty years. His grandfather and father are also well-known as famous scholars in the region. He received his primary education from his father, Molla Muhammed Siddık, and when his father passed away, he continued his education with his grandfather Molla Muhyeddin Godişki. Molla Masum, who was in the education of Sheikh Khalid in the village of Ohin (Koyunlu) for a while, Molla Yakup Farkinî in Silvan, his father-in-law Molla Reşit Tirtopî, who was the Nakşî sheikh, Molla Sadrettin Yüksel, and finally who gave permission to him he studied with Molla Nurullah Godişki. He received his Sufi approval from Sheikh Khalid Okhiny and became his caliph. He served as an honorary imam in various villages of Muş and Bahçedere village of Adilcevaz, and carried out educational activities in the madrasahs he opened. While he was in the village of Bahçedere, he was assigned to his official duty and stayed in this village until his retirement. Molla Masum, who had two treatises about interest and whether title deeds are religious evidence or not, moved to Mersin when he retired from his official duty in 1997, continued teaching there, and passed away on 17 January 2016. His grave is in the Abdurrahman Gazi graveyard in Ahlat. This study, which will be prepared mostly with interviews with his children and students on the life, lecturing and guidance activities of Molla Masum, who has not been the subject of any academic study until today, is important in terms of determining the place of the madrasahs and the Khalidiyya branch of the Naqshbandiyya sect in the history of Bitlis.

Keywords: Bitlis, Adilcevaz, Madrasah, Naqshbandy, Khalidy.

Giriş

Kadim bir tarihe sahip olan Bitlis, hem eğitim hayatının canlılığı hem de tasavvuf kültürünün etkisi açısından öteden beri hep göz önünde olmuştur. Hz. Ömer'in (ö. 23/644) hilâfeti zamanında fethedilen topraklar arasında bulunan bu kadim şehir, birçok uygarlığa ev sahipliği yapmış, kimi zaman beylikler kimi zaman da imparatorluklar tarafından idare edilmiştir. Siyaset, edebiyat ve inanç sahasında etkili olan birçok şahsiyetin mensup olduğu bu şehir, çoğu zaman ilmin bölgedeki merkezi olmuştur. Şeref Han (ö. 1012/1603-1604), *Şerefnâme* adlı eserinde Bitlisli bazı âlim ve mutasavvıflardan bahsedip Bitlis'e dair malumatlar verirken şöyle der: "Bütün bunları anlatmamızın sebebi, Bitlis'in her zaman fazilet sahiplerinin ve bilginlerin toplandıkları bir yer olduğunu, sanat ve edebiyat adamlarının merkezi olduğunu açıklamaktır."¹ Evliya Çelebi (ö. 1095/1684) ise *Seyahatnâme*'sinde Bitlis'te bulunan bazı medreselerin ismini vererek her cami ve mescitte tedrisat faaliyetlerinin yürütüldüğünü şu sözlerle aktarmaktadır:

¹ Şeref Han, *Şerefname*, çev. Mehmet Emin Bozarslan (İstanbul: Deng Yayınları, 2011), 267.

“Bunlardan başka yukarıda yazılan cami ve mescitler var ise her birinde birer medrese elbette bulunur. Birer ve ikişer hasbi ders hocaları var ki talebeler ile her mâbedhâne dolu olup bütün ilimler görülür, ama hepsi her ilmi ezber ederler. Bundan dolayı Bitlis Suran-ı Ardalın Ekrâdı ulemâsı meşhurdur. Zira halkı gayetle zeki tabiatlı kimselerdir. Bu kadar medreselerden başka binlerce adet kulübelerde binlerce ilim öğrencileri nice bin ilmi, garip ve acayip fenni öğrenmektedirler.”² Ayrıca Şeref Han'ın da “bütün dünyanın her tarafından, her cins ve milletten dünyayı dolaşan ve ülkeleri gezen diğer seyyahların, Bitlis'in 'Delikli Taş'ından mutlaka geçmeleri gerekmektedir.”³ diyerek dile getirdiği stratejik konumu dolayısıyla Bitlis, ticaret kervanlarının ve dünyayı gezen seyyahların yanı sıra bazı tarikatların özellikle Güneydoğu ve ötesine geçişinde bir kavşak görevini üstlenmiştir. XII. yüzyılda yaşamış meşhur mutasavvıf ve Sühreverdiyye tarikatının kurucusu da olduğu söylenen Ebû'n-Necîb es-Sühreverdî'nin (ö. 563/1168) halifesi, XIII. yüzyılda yaşamış ve Kübreviyye tarikatının kurucusu olan Necmeddîn-i Kübrâ'nın (ö. 618/1221) da müşidi olan Şeyh Ammar Yasir eş-Şeybânî el-Bitlisî'nin (ö. 581/1186) burada yaşamış olması, XVII. yüzyılda Bitlis'te Kâdiriyye tarikatının izlerinin görülmesi,⁴ Nakşibendiye, Gülşeniyye, Bektâşiyye tarikatlarına ait yirmi dolaylarında tekkenin bulunması,⁵ Nurbahşiyye tarikatının tekke ve halifelerinin olması, sadece Bitlis'te değil ülke sathında ve dünyanın muhtelif merkezlerinde birçok müntesibleri bulunan Seyyid Sıbğetullah Arvasî'nin (ö. 1287/1870) halifesi Şeyh Abdurrahman-i Tâğî'nin (ö. 1303/1886), halifesi Şeyh Fethullah Verkanisî'nin (ö. 1316/1899) ve Pir Muhammed Küfrevî'nin (ö. 1315/1898) burada yaşamış olmaları Bitlis'teki tasavvufi hayatın canlılığını gözler önüne sermektedir. Bitlis için “kutlu ve kutsal bir şehir” yakıştırmayı yapan Şeref Han, “Orada, Allah'ı tanıyanlardan ve evliyadan olan birçok mutasavvıf ve şeyhler yetişmiştir.” demektedir.⁶

Mâlumdur ki tarihi süreçte bölgenin tamamında olduğu gibi Bitlis de zamanla hem ilmî hem de tasavvufî etkinliğini büyük oranda yitirmiş fakat tamamen kaybetmemiştir. Bunun da nedeni bölgede cami, medrese ve tekke üçlüsünün birbirlerinin mütemmim cüzü olmasıdır. Bugün, Bitlis'i de içine alan geniş bir coğrafyada neredeyse en etkin tasavvufî ekol olan Nakşî-Hâlidî geleneğinde, medrese ve tekke birlikteliğine büyük bir önemin veriliyor olması⁷ da bunun başka bir nedeni olarak görülebilir. Halil Çiçek'in “Şark Medreseleri” olarak

² Evliya Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, ed. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı (İstanbul: YKY Yayınları, 2010), 4 (1. Kitap)/132.

³ Şeref Han, *Şerefname*, 263.

⁴ Mehmet Ardıç, *Bitlis ve Çevresinde Yetişen Mutasavvıflar ve Tasavvuf Kültürünün Oluşması* (Van: Yüzüncü yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009), 55.

⁵ Çelebi, *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*, 4 (1. Kitap)/133.

⁶ Şeref Han, *Şerefname*, 263.

⁷ Abdulcebbar Kavak, *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidilik* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), 200-201.

nitelendirdiği⁸ bölgenin gayri resmi eğitim kurumları olan medreseler, aynı zamanda birer tekke görevi üstlenmiş, medresenin başında bulunan müderrisler de genellikle bir şeyhten hilafet almış veya bir tarikata intisab etmiş kişiler olmuştur. Bitlis'te tekke-medrese birlikteliğinin görüldüğü yerlerin başında yüzyılı aşkın süredir bu geleneği sürdüren ve günümüzde de aynı işlevi üstlenen Nakşî-Hâlidî tasavvufî geleneğe mensup Norşin⁹ ve Ohin¹⁰ medreseleri gelmektedir.

Tarihi kaynaklardan anlaşıldığı üzere Bitlis halkı öteden beri mütedeyyin bir halk olmuştur. Nitekim Şeref Han da Bitlis halkını "Vilayet halkı ise tamamıyla Şafî Müslümanlardır; dindarlığa hevesli ve ibadetleri seven kimselerdir. Son derece cesur, cömert ve iyilikseverdirler; misafirlerle ve gelip geçen yolculara büyük ilgi gösterirler. Her Müslüman köyünde, hatta evlerinin üç-dördü geçmeyenlerde bile, beş vakitte İslamiyet'in emrini yerine getiren imamı müezzinli, ibadete açık bir cami vardır. Bu camilerde halk sürekli olarak cemaatle namaz kılmakta, farzları ve sünnetleri kılmakta asla kusur etmemektedir. Bunun içindir ki, çeşitli zamanlarda onlardan, özellikle o güzel şehir Bitlis'te son derece bilgili, kanaatkâr, dindar ve faziletli insanlar çıkmıştır."¹¹ şeklinde tanıtmaktadır.¹² Böylesine mütedeyyin bir halk içinde malumdur ki ilim irfan yuvaları neşvünema bulur ve birbirinden güzîde ilim ve irfan erbabı şahsiyet yetişir. Bu çalışmamızda, kırk yıla yakın Bitlis'in Adilcevaz ilçesinde tedrisat ve irşâd faaliyetleri yürüten âlim ve mutasavvif Molla Masum Godişki'nin hayatı ve ilim-irşâd faaliyetlerine dair bilgiler sunulacaktır.¹³

1. Hayatı

Molla Masum, resmi kayıtlara göre 1931, ailesinin verdiği bilgilere göre ise 1928 yılında, babası Molla Sıddık kendi köyleri olan Godişkan'da imamlık yaparken dünyaya gelmiş, daha yaşını doldurmadan babası yine imamlık vazifesini icra etmek için Muş'un Hasköy ilçesine bağlı Nok (Koç) köyüne göç etmiştir. Bundan dolayı Molla Masum'un doğum yeri resmi kayıtlarda Nok (Koç) köyü olarak geçmektedir.¹⁴ Babasının ismi Molla Sıddık, annesinin ismi ise Melek'tir. İsminde zikredilen Godişki nisbesi, Bitlis'in Mutki ilçesine bağlı Godişkan (Alicık)

⁸ M. Halil Çiçek, *Şark Medreselerinin Serencâmı* (İstanbul: Beyan Yayınları, 2009), 12.

⁹ Mehmet Saki Çakır, "Şeyh Abdurrahman-ı Tağî ve Norşin Tekkesi'nden Yayılan Kollar", *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Güz) (2017), 27.

¹⁰ İbrahim Baz, "Ohin Dergâhı ve Hâlidî Gelenek İçerisindeki Yeri", *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi Ulusal Sempozyumu*, ed. Orhan Başaran (İstanbul: Bingöl Üniversitesi, 2017), 1/341.

¹¹ Şeref Han, *Şerefname*, 264.

¹² Şeref Han bu bilgileri verirken, şehrin bir kısmının Ermeni olduğunu, Müslüman olanların Şafii, bir kısmının ise Türklerin egemenliğine girdikten sonra onlara uymak için Hanefi olduklarını da söylemektedir. (Bk. Şeref Han, *Şerefname*, 264.). Ayrıca kitabı tercüme eden M. Emin Bozarslan da 422. dipnotta "Vilayet halkı"ndan maksadın şehir merkezi dışında kalan halk olduğunu yazmaktadır.

¹³ Hayatı şimdiye kadar herhangi akademik bir çalışmaya konu olmayan Molla Masum Godişki'ye dair malumatlar ailesi ve talebeleri ile yapılan görüşmeler neticesinde derlenmiştir. Görüşme yapılan kişilerin listesi çalışmanın sonunda verilmiştir.

¹⁴ Abdussettar Şentürk, "Molla Masum'un Hayatı" konulu kişisel görüşme. Ahlat, 08.Nisan.2021.

köyünden gelmektedir. Godişkan, Mutki'nin Huyut mıntıkasında âlimleri ile ünlü bir köydür. Dedesi¹⁵ ve babası da bölgede tanınan meşhur âlimlerdendir.

Küçük yaşlarda babasının yanında Kur'an okumayla eğitim serüveni başlayan Molla Masum, Kur'an-ı Kerim'i hatmetmeden babasını kaybeder. Babası Molla Sıddık vefat edince, dedesi Molla Muhyeddin'in himayesinde eğitimine devam eder ancak kısa bir zaman sonra dedesi de vefat eder. Molla Masum, dedesinin ölümünden sonra Tatvan'ın Şikranis (Yoncabaşı) köyünde fahri imamlık yapıp medrese açan amcazadesi ve ilk hocası Molla Nurullah Godişki'nin yanına gider. Eğitimine bir müddet de burada devam eden Molla Masum Bitlis'in Mutki ilçesine bağlı Ohin (Koyunlu) köyüne götürülür ve Şeyh Aladdin'in (ö. 1369/1949) oğlu Şeyh Hâlid'in (ö. 1986) talebesi olarak medrese tahsilâtını burada sürdürür. Tahsilinin büyük bir kısmını Ohin köyünde yapan Molla Masum, halasının kocası ve daha sonra kayınpederi olacak olan Şeyh Molla Reşit Tırtopî'nin¹⁶ (ö. 1996) de medresesinde eğitim görür. Eğitim hayatı boyunca Molla Yakup Farkinî ve Molla Sadrettin Yüksel (ö. 2004) gibi hocalardan da dersler alan Molla Masum, ilmi icâzetini ise Molla Nurullah Godişki'den (ö. 2003) alır.

Erken yaşta babasını yitiren ve yetim büyüyen Molla Masum'a hocası Seyda Molla Nurullah Godişki, Molla Reşit Tırtopî'nin kızı Ribabşa'yı ister ve onunla evlendirir, düğün masrafını karşılar ve iki yıl, evinde bir oğlu gibi ikamet ettirir. Medrese tahsilinde de artık sona yaklaşan Molla Masum, son kitaplarını Seyda Molla Nurullah'ın yanında bitirerek icâzet alır. İcazetini aldıktan sonra imamlık vazifesi için Muş'un Soğkom (Yarpuzlu), Andak (Çalaplı) ve Azakpur (Özdilek) köylerinde yaklaşık olarak dört veya beş yıl fahri imamlık yapar. Muş'tan, yine fahri imam olarak Bitlis/Adilcevaz'a bağlı Haskindürük (Bahçedere) köyüne geçer. Bu köyde iken kendisine kadro verilir. İlim hizmetinin büyük bir kısmını bu köyde, bölgenin meşhur kıraat hocalarından biri olan kardeşi Molla Zeki¹⁷ ile beraber ifa eder. Bundan dolayı bölge halkı kendisini "Seyda Molla Masum Haskindirüki" olarak tanır.¹⁸ Burada 40 yıla yakın görev yapan Seyda Molla Masum, medrese eğitiminden sonra köylerde imamlık vazifesi yapmaya başladığı vakitten emekli olduğu 1997 yılına kadar gittiği her yerde medrese açmış ve talebeler yetiştirmiştir. Bugün Türkiye'nin hemen her tarafında onun yetiştirdiği âlimler vardır.

Hayatını ilme adayan ve yüzlerce talebe yetiştiren Molla Masum, emekli olduktan sonra yerleştiği Mersin ilinde de yaşının ve sağlığının el verdiği ölçüde

¹⁵ Molla Masum Godişki'nin dedesi olan Molla Muhyeddin Godişki "Kekê" ismiyle meşhur olmuştur ancak kendisine neden "kekê" deniliğine dair herhangi bir bilgi mevcut değildir. Kek veya Kekê (her iki "k" de yumuşak okunur), Kürtçede "ağabey, abi" gibi anlamlara gelen bir hitap şeklidir. Ayrıca bazen samimiyetin bir ifadesi olarak da kullanılır.

¹⁶ Ahmed-i Hânî'nin soyundan gelen Molla Reşit Tırtopî, Muş ve çevresinde tedrisat ve irşâd faaliyetleri yürüten Nakşî-Hâlidî bir şeyh olup Şeyh Molla Yahya Çokreşî'nin halifelerindedir. Mürşidinin tasavvufi sohbetlerini derlediği "Suhebât" adında bir eseri vardır. Kabri Bulanık'ın Tırtop (Günyurdu) köyündedir.

¹⁷ Molla Masum'un küçük kardeşi olan Molla Zeki, abisi gibi uzun yıllar Bahçedere köyünde tedrisatta bulunmuş, özellikle talebelere verdiği tashih-i hurûf dersleri sayesinde medreselerini diğer medreselerden ayrıcalıklı kılmıştır. 1993 yılında vefat eden Molla Zeki'nin kabri, Tarsus Ashab-ı Kehf kabristanında bulunmaktadır.

¹⁸ Abdussettar Şentürk, "Molla Masum'un Hayatı" konulu kişisel görüşme. Ahlat, 08.Nisan.2021.

hem ilmî çalışmalara hem de tedrisat faaliyetlerine devam etmiştir. 4'ü kız, 3'ü erkek 7 çocuğu bulunan Molla Masum, bütün çocuklarına medrese usulü eğitim vermiş, erkek çocukların hepsi icâzetlerini almıştır. Babasından sonra medresede müderris olan büyük oğlu Molla Abdusettar Şentürk, babasının ilmî mirasını idame ettirmek adına Ahlat'ta kurmuş olduğu Seyda Molla Masum Medresesi'nde tedrisat faaliyetlerini sürdürmektedirler.

1997 yılında resmi görevinden emekli olan Molla Masum, Mersin'e yerleşmiş 17 Ocak 2016 tarihinde de rahmeti Rahman'a kavuşmuştur. Cenazesi, Mersin'den yıllarca kendisine manevi komşuluk yaptığı Abdurrahman b. Muaz (r.a)'nın (ö. 20/641) medfun olduğu ve halk arasında Abdurrahman Gazi türbesi olarak meşhur olan kabristana getirilip defnedilmiştir.

2. Tedris Faaliyetleri ve Talebeleri

Hem Muş'un mezkûr köylerinde hem de Adilcevaz'da ilmî ve irşâdî faaliyetler yürütüp talebelerle ilgilenen Molla Masum, usule uygun olarak klasik medrese eğitimini açtığı medreselerde devam ettirmiştir. Bitlis'te bilinen son dönem müderrisler içinde ilmîne ve medrese eğitim yöntemine en çok güvenilen isimlerden biri olmuştur. Binaen aleyh bölgenin meşhur aileleri ve hocaları çocuklarını eğitim için kendisine göndermişlerdir. Bitlis ve çevresinde kendileri de uzun yıllardır hem ilmî hem de tasavufî hizmet yürüten Şeyh Abdurrahman Tâğî ailesinden Hüsametdin Mutlu ve Norşin dergâhı son postnişini Şeyh Nurettin Norşin'in oğlu ve hali hazırda Norşin Medresesi'nin müderrisi olan Şeyh Abdulgani Mutlu; açmış olduğu medreselerde yıllarca tedrisat faaliyetleri yürüten ve Şeyh Yahya Çokreşî'nin (ö. 1964) halifesi olan kayınpederi Molla Muhammed Reşit Tırtopî'nin oğlu Molla Hasip Eken ve ilmî icâzetini aldığı Molla Nurullah Godişki'nin oğlu Molla Sefa Özdemir kendisinden ders alan önemli isimler arasındadır.

Talebelerinden bazıları şunlardır: Kendisi ile beraber medresede eğitim faaliyetlerinde bulunan ve ilmî eğitiminin çoğunu kendisinden alan kardeşi Molla Zeki, uzun yıllar Muş'ta müderrislik yapan amcazadesi Molla Reşit Aksoy, Malatya'dan Molla Ahmet Pirhacıoğlu, Molla Masum'un üvey kardeşi ve emekli müftü Molla Fehmi Türkmen, Adilcevaz'da da vaizlik yapan Necmettin Erbakan Üniversitesi İlahiyat Fakültesi emekli öğretim üyesi merhum Prof. Dr. Yusuf Işıcık, Kozluk'tan Molla Seyyid Abdurrahman, Bahçedere köyünden Molla Mehmet Cepe ve Molla Cemal Tavşan, Muş'ta emekli imam Felemez Yetkin, damadı Molla Salih Hergül, kardeşi Molla Zeki'nin damadı Molla Takyettin İğde, Hizan'dan Molla Süleyman Hırîtî ve Molla Mehmet, Van Erciş'ten Molla Faruk Yetişkin, Ahlat Siddikiye Medresesi müderrisi Molla Hikmet Demirkol, Adilcevaz Bahçedere Mahsumiye Medresesi müderrisi Molla Seracettin Yıldız, Ahlat Abdurhaman Gazi Medresesi müderrisi Molla İsmail Uludağ, Ahlat Seyda Molla Masum Medresesi baş müderrisi oğlu Abdusettar Şentürk, Mersin'de imamlik vazifesi yapan oğlu Mehmet Cüneyt Şentürk, Molla Mustafa Arıkbaş, Molla Abdülmecit İnalkaç, Molla Salih Ay, Molla Rıdvan Kaya ve küçük oğlu Abdulbasit Şentürk.¹⁹

¹⁹ Cüneyt Şentürk, "Molla Masum'un Tedrisat Faaliyetleri ve Talebeleri" konulu kişisel görüşme. Mersin, 20 Nisan 2021.

3. Tarikatı ve İrşad Faaliyetleri

Çocukluğundan itibaren ilim ve irşad faaliyetleri ile meşgul bir ailede büyüyen ve tasavvufu ilgilene hocalardan ders alan Molla Masum, ilmî icâzetini Molla Nurullah'dan aldıktan sonra Ohin dergâhında Şeyh Hâlid b. Şeyh Aladdin b. Şeyh Fethullah el-Varkanisî'nin himayesinde tasavvufî eğitime başlar ve seyr u sülûkunu onun yanında tamamlayarak tasavvuf icâzetini Şeyh Halid Ohinî'den alır.²⁰ Sûfiyane bir hayat yaşamayı tercih eden Molla Masum tekke faaliyetleri de yürüttüğü medresesinde Hatm-i Hâcegân yapmaya büyük önem verir.²¹

Ehl-i keşf bir şeyh olan ve bulunduğu yerlerde insan ve iman eksenli bir hizmet yürüten Molla Masum, hem ilmî yetkinliği hem de tasavvufî karizması ile özellikle gençlerin gönül dünyasını etkiler.²² İçinde yaşadığı toplumda meydana gelen problemleri çözme konusunda üstün gayret gösterir. Hilmi ve mütebessimliği ile bilinen Molla Masum, kendisine münkir ve düşman olanları dahi huzuruna alıp kendileriyle muhabbet edecek kadar mütevazı bir şeyh portresi çizer.

Kendisine bir soru sorulduğunda mutlak surette kitaptan delil getirerek cevap veren ve onu iyi tanıyanların muttaki, muhlis ve kalbi haşyetle dolu olarak tanımladıkları Molla Masum, her dersten önce talebelere Sâdat-ı kirâm'dan bir şahsiyetin menâkıbdan anlatır öylece derse başlardı.²³ Mezheplere çok riâyet eder ancak asla taassubu tasvip etmez, müntesibi olduğu Tarikat-ı Nakşibendiyye'nin kural ve kaidelerine ise bağlı olduğunu dile getirir, tarikatta kendisinden el alanlara ise medrese ilimlerinden icâzet alıp ilmiyle amel etmeyinceye kadar vird vermezdi.²⁴

4. Eserleri

Çocukları ve talebelerinin verdikleri bilgilere göre Molla Masum Godiškî'nin, el yazısı pekiyi olmadığından telifâta çok yönelmemiş bir zattır. Ancak kaleme aldığı bazı risâleleri mevcuttur. Yukarıda da belirtildiği gibi bu risâlelerden birisi faiz hakkında, birisi tapu senedinin Şer'î senet sayılıp sayılmayacağı hakkında diğeri ise Türkiye'nin Dârü'l-İslâm olduğu hakkındadır. Ailesi Molla Masum'un başka konular hakkında da risâlelerinin olduğunu ancak hali hazırda ellerinde mevcut olmadığını belirtmektedir.²⁵

Sonuç

Tarihi geçmişinden de anlaşılacağı üzere birçok medeniyete ev sahipliği yapmış, Selçuklu'nun ve Osmanlı'nın ilmî ve kültürel mirasını içinde barındırmış

²⁰ İbrahim Baz, *Şeyh Asım Ohinî ve Birketül'l-Kelimât Fî Menâkıbi ba'di's-Sâdat İsimli Eseri* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2018), 41.; Mehmet Saki Çakır, *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehrî Dergâhı* (İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017), 36.

²¹ Ahmet Pirhacıoğlu, "Molla Masum'un İrşad Faaliyetleri" konulu kişisel görüşme. Malatya, 10 Nisan 2021.

²² Zeki Tan, *Farklı Kültürlerin Ebrusu Adilcevaz* (İstanbul: ARK Yayınevi, 2013), 68.

²³ Ahmet Pirhacıoğlu, "Molla Masum'un İrşad Faaliyetleri" konulu kişisel görüşme. Malatya, 10 Nisan 2021.

²⁴ Ahmet Pirhacıoğlu, "Molla Masum'un İrşad Faaliyetleri" konulu kişisel görüşme. Malatya, 10 Nisan 2021.

²⁵ Cüneyt Şentürk, "Molla Masum'un Tedrisat Faaliyetleri ve Talebeleri" konulu kişisel görüşme. Mersin, 20 Nisan 2021.

olan Bitlis şehri, medreseleri ve dergâhları ile yüzyıllardır birçok âlim ve mutasavvıfın yetiştiği bir merkez olmuştur. Hem Bitlisli bir emir olan Şeref Han hem de *Seyahatnâme* gibi bir şaheser kaleme almış olan Evliya Çelebi yaşadıkları dönemde Bitlis'in ilmî ve irfanî durumundan övgüyle söz etmektedirler. Mezkûr şahsiyetlerin dile getirdiği canlılık günümüze kadar gelmemiş olsa bile bu coğrafyada ne medrese faaliyetleri ne de tasavvuf ve tarikat hareketleri hiçbir zaman etkinliğini yitirmemiştir. Nakşî-Hâlidî ekolün temel prensiplerinden biri olarak kabul edilen tekke-medrese birlikteliğinin canlı örnekleri olan Norşin ve Ohin medreseleri ve tekkeleri yetiştirdiği yüzlerce âlim ve sûfi şahsiyet ile bu amaca hizmet etmiş, ilim ve tasavvufun bu topraklardan kaybolup gitmesinin önünde birer set olmuşlardır.

Bitlis'in ilim ve irfan merkezlerinden ve Nakşî-Hâlidî geleneğinin bölgedeki güçlü temsilcilerinden olan Ohin dergâhından el almış bir sûfi şahsiyet olan Molla Masum Godişki de gerek açmış olduğu medresede yetiştirdiği talebelerle gerekse yapmış olduğu irşâd faaliyetleri ile Bitlis'in ilmî ve irfanî kültürünün gelişmesine katkıda bulunmuştur. Hayatını din hizmetlerine adanmış Molla Masum, ülkenin içinden geçtiği zorlu süreçlerde bile talebe yetiştirmekten ve yaşadığı toplumun sorunlarına çözüm aramaktan geri durmamış, ilmin ve mensup olduğu tasavvufî hareketin kendisine yüklemiş olduğu sorumluluğu yerine getirmek için bütün mesaisini harcamıştır. İlim erbabı bir aileden gelen ve ilme düşkünlüğü, hilmi ve mütebessimliği ile yâd edilen Molla Masum, ilerlemiş yaşına rağmen ders vermeye devam etmesi ve çevresinde gelişen olaylara kayıtsız kalmaması hem ilim adamı olmadaki hem de üstlendiği tasavvufî hilafetteki samimiyetinin göstergesidir. Bugün Bitlis'in Ahlat ve Adilcevaz ilçelerinde onun adının verildiği birkaç medresenin olması ve buralarda yaşayan talebelerinin medrese faaliyetlerini sürdürmesi, Molla Masum Godişki'nin ya da kırk yıla yakın görev yaptığı köye nisbetle kimilerinin "Molla Masum Haskindirûki" olarak tanıdığı bu zatın bölgede unutulmaz izler bıraktığının birer kanıtıdır.

Kaynakça

- Ardıç, Mehmet. *Bitlis ve Çevresinde Yetişen Mutasavvıflar ve Tasavvuf Kültürünün Oluşması*. Van: Yüzüncü yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü, Yüksek Lisans Tezi, 2009.
- Baz, İbrahim. "Ohin Dergâhı ve Hâlidî Gelenek İçerisindeki Yeri". *Mevlânâ Hâlid-i Bağdâdî ve Hâlidîliğin Bingöl ve Çevresi Üzerindeki Etkisi Ulusal Sempozyumu*. ed. Orhan Başaran. 1/341-351. İstanbul: Bingöl Üniversitesi, 2017.
- Baz, İbrahim. *Şeyh Asım Ohinî ve Birketül'l-Kelimât Fî Menâkıbi ba'di's-Sâdât İsimli Eseri*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2018.
- Çakır, Mehmet Saki. *Seyyid Tâhâ Hakkârî ve Nehrî Dergâhı*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2017.
- Çakır, Mehmet Saki. "Şeyh Abdurrahman-ı Tağî ve Norşin Tekkesi'nden Yayılan Kollar". *İhya Uluslararası İslam Araştırmaları Dergisi* 3/2 (Güz) (2017), 26-53.
- Çelebi, Evliya. *Evliya Çelebi Seyahatnâmesi*. ed. Seyit Ali Kahraman, Yücel Dağlı. 6 Cilt. İstanbul: YKY Yayınları, 5. Basım, 2010.
- Çiçek, M. Halil. *Şark Medreselerinin Serencâmı*. İstanbul: Beyan Yayınları, 2009.
- Kavak, Abdulcebbar. *Mevlânâ Hâlid-i Nakşibendî ve Hâlidîlik*. İstanbul: Nizamiye Akademi, 2. Basım, 2017.

Şeref Han. *Şerefname*. çev. Mehmet Emin Bozarslan. İstanbul: Deng Yayınları, 5. Basım, 2011.

Tan, Zeki. *Farklı Kültürlerin Ebrusu Adilcevaz*. İstanbul: ARK Yayınevi, 2013.

Molla Masum Godişki'nin Hayatı, Tedrisat ve İrşad Faaliyetleri Hakkında Görüşme Yapılan Kişiler

- 1- Abdusettar Şentürk (Oğlu) "Molla Masum'un Hayatı" konulu kişisel görüşme. Ahlat, 08 Nisan 2021.
- 2- Cüneyt Şentürk (Oğlu) "Molla Masum'un Tedrisat Faaliyetleri ve Talebeleri" konulu kişisel görüşme. Mersin, 20 Nisan 2021.
- 3- Ahmet Pirhacıoğlu (Talebesi) "Molla Masum'un İrşad Faaliyetleri" konulu kişisel görüşme. Malatya, 10 Nisan 2021.

EKLER

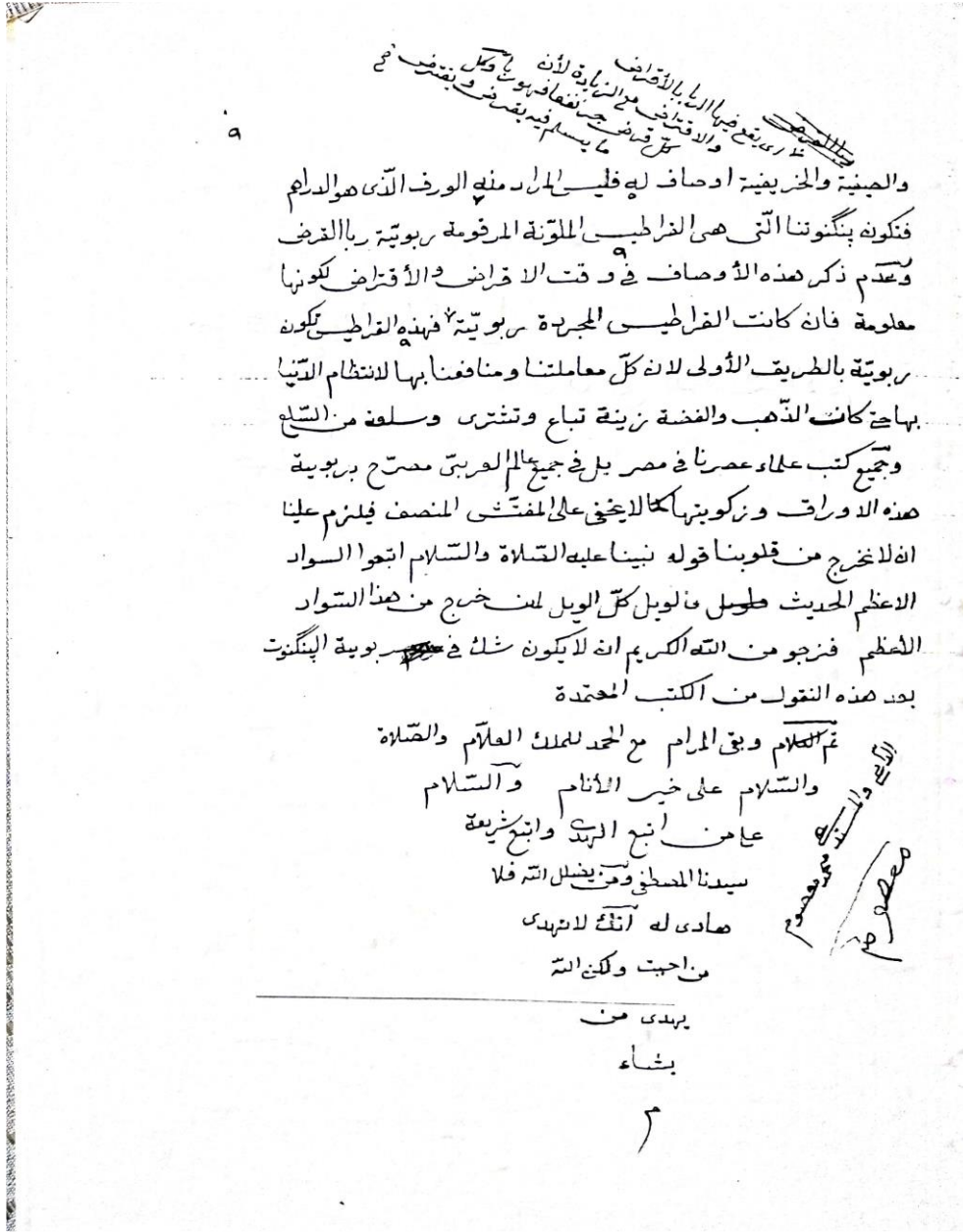

Ek-1. Molla Masum GodiŐk

بِسْمِ اللَّهِ الرَّحْمَنِ الرَّحِيمِ وَمِنْهُ الْعَوْنُ

الحمد لله حق حمده والثناء والتبليغ والسلام على من لا نبي بعده وعلى آله وصحبه
والتابعين فحده بعد السلام عليكم فليكن لكم معلوما ان علته
الربا والعرف النقدي المسمى بالبنكوت الفاء كما يعلم من الكتاب
الفقهية في كتاب الزكاة انه حسبناهما من الغلويس تكون الزكاة
واجبة فيها على افتاء البلقيني والامام البخاري رضي الله عنهما وصريح
كلام الحنفي انها من النقد فيعلم يقينا ان وجوب الزكاة فيها بسبب الفنية
كالفاو لانها ليست قوتاً مدخلاً ولا نفاً اي ابلانها وغنائم فتكون ثمتاً و
بيوتية وزكوية أو الفئمة كما هو معلوم منها في باب الربا فتتبع ما غنيتها
حرمة جميع انواع الربا فيها فليعلم حسبها انما يكون جميع انواع معاملتنا
حرماً وسرقتها وغصبها احلالاً لئلا يكون بيوتية ولا زكوية وفي
هذا حرج اي حرج والحالات الدين بسراً لا عسراً وتنقل لكم
بعض النقول من الكتاب المعتمدة الهه انا للقلب وانزلة للربيب فكن
على يقظة وتأمل فيها لتعلم علماً يقينياً اتم الربا والزكاة حاملان في اوراقنا
النوط اي الاوراق التركية وجميع معاملتنا بها صحيح فبغير فنها وغصبها بجره
حكمها فالتعامل بها صحيح والزكاة فيها واجبة ومعلوم انه ما تجب فيه الزكاة تكون زكوية
لانه للفنية فما يكون ثمتاً يكون زكوية كما يعلم انه وجوب الزكاة فيها وصحة
التعامل بها لأجل الفنية او بدلتها بالربا من الفقه على المذاهب الأربعة جلد 1 او وثبتتها لها
صحة عبارة: الشافعية قالوا الورق النقد وهو المسمى بالبنكوت
التعامل به من قبيل الحوالة على البنك بغيره فملك قيمته ديناً على البنك

Ek-2. Molla Masum Godişki'nin Ribâ (Faiz)'e dair talebelerinden Molla Sefa Özdemir'e yazdığı risâlenin ilk sayfası

Ek-3. Molla Masum Godişki'nin Ribâ (Faiz)'e dair talebelerinden Molla Sefa Özdemir'e yazdığı risâlenin son sayfası

Ek-3. Molla Masum GodiŐk'nin Ahlat Abdurrahman Gazi mezarlıŐında bulunan kabri.

**ABESE SURESİ BAĞLAMINDA HZ. PEYGAMBER'E YÖNELTİLEN “İTÂB”
AYETLERİ
THE “İTÂB” VERSES DIRECTED TO THE PROPHET IN THE CONTEXT OF
ABESE SURAH**

Mesut TAY

Arş Gör, Bitlis Eren Üniversitesi, İslami İlimler Fakültesi

Tefsir Anabilim Dalı

mtay@beu.edu.tr

ORCID ID: orcid.org/0000-0001-6423-7929

Öz

Âyetlerin dil ve üslup özellikleri kendisine has nitelikler taşır. Davet süreci boyunca, muhatap toplumu yönlendirici şekilde ilahi kelamla olaylara müdahale edilerek, İslam'ın teşekkülü sağlandı. Mekki âyetlerin temel özelliklerinden biri de oldukça sert bir tonda muhatap kitlenin hedef alınmasıydı. Bu sert hitabın muhatapı şüphesiz Mekke inkârcılarıydı. Ancak az da olsa Hz. Peygamber'in de bazı davranışlarından dolayı ilahi tenkit ve uyarıya muhatap olduğu kabul edilmektedir. Nitekim bu mahiyetteki âyetler, tefsir literatüründe “itâb âyetleri” kavramıyla inceleme konusu yapılır.

H. Peygamber bulduğu her fırsatı değerlendirerek kavmini İslam'a davet ediyordu. Önemli taktiklerinden biri de Mekke ileri gelenlerinin iman etmesini sağlamaktı. Zira Mekke'yi yöneten bu seçkin zümreyi ikna edebilseydi, diğerlerinin kolaylıkla İslam'ı kabul edeceğini biliyordu. Hz. Peygamber, Mekke ileri gelenlerine İslam'ı tebliğ ettiği bir sırada âmâ olan Abdullah İbn Ümmü Mektûm (ö. 15/636) hızla kendisine yöneldi ve ondan İslam ile ilgili bir şeyler anlatmasını talep etti. Bulduğu davet fırsatını kaybetmek istemeyen Hz. Peygamber, İbn Ümmü Mektûm'un bu davranışından hoşlanmadı ve onunla ilgilenmeyerek konuşmasına devam etti. Bunun üzerine bu olayı konu edinen ve Hz. Peygamber'in davranışını tenkit eden Abese suresinin ilk âyetleri nazil oldu. Bu çalışmada, Mekke döneminde nazil olan ve Abese suresinin ilk on âyetine konu olan bu vakıa ele alınacaktır.

Bu çalışmada, vakıanın tarihi arka planında yer alan Mekke ileri gelenlerinin toplumdaki konumları ve bunların iman etmesi için Hz. Peygamber'in gösterdiği çabaya yer verilecektir. Abese suresi ilk on âyeti bağlamında iman etmemek için direnenlerin toplumun seçkinleri olsalar dahi davette öncelikli olmadıkları, vakıanın kahramanı olan Abdullah İbn Ümmü Mektûm'un isteğinin neden geri çevrilmemesi gerektiği, Hz. Peygamber'in iman etmemekte direnenleri daha önce iman etmiş olan birine tercih etmemesi gerektiği ve “itâb” edildikten sonra Hz. Peygamber'in takındığı tavır çeşitli yönleriyle ele alınacaktır. Bu çalışmada “itâb” kavramı incelenerek, alimlerin konu ile ilgili görüşlerine yer verilecektir.

Anahtar Kelimeler: Tefsir, Hz. Peygamber, Abese Suresi, itâb, İbn Ümmü Mektûm

Abstract

Versicles of the Qur'an have idiosyncratic characteristics in terms of their language and wording. During the invitation process, the formation of Islam had been completed by interfering the events with Qur'an in the manner that steers the addressee society. Targeting the collocutor audience drastically was one the main feature of the "Makkî verses. The collocutor of this harsh address was undoubtedly Makkah deniers. However, it is accepted that the Prophet was also interlocutor of divine criticism and warning owing to some of his behaviors. As a matter of fact, the versicles in this nature has been subject of study with the nation of "itâb verses" in the exegesis literatüre.

The Prophet was inveting his tribe to Islam at every opportunity that he gets. One of the significant tactic of Saint Mohammed was to get the persons of rank in Makkah believe. Because he knew if he could convince this distinguished cotery that conducted the Makkah, the others would easily accept the Islam. While the Prophet was serving upon Islam to the Makkah notables, Abdullah ibn Ummu Maktûm (d. 15/636) who was blind quickly went towards to him and requested him to telling something about Islam. The prophet who doesn't want to lose invitation oppurtunity that he found did not like İbn Ummu Maktûm's this behavior and countinued his speech by not paying attention to him. Hereupon, the Abese surah's first verses which mention about this event and criticise the Prophet's this behavior. In this research, this event which is mentioned in Abese surah's first ten versicles will be discussed. In this research, this event, which was happened in the Makkah period and is the subject of the first ten versicles of the Abese surah, will be discussed.

In this study, the position of Makkah notables who are located in the historical backround of this event and the effort of the Prophet to make them believe will be given a place. In the context of the Abese surah's first ten versicles, those who resist not to believe don't have priority even if they are the elite of the society, why request of Abdullah Ibn Ummü-u Maktûm who is he hero of this event shouldn't be refused, in fact that the Prophet shouldn't perefer people who refuse to believe to someone who has belived before, and the Prophet's attitude after "itâb" will be discussed with various aspects. Besides, the "itâb" nation will be examined in the context of in question case and the opinion of scholars about event will be given place.

Keywords: Tafseer, The Prophet, Abese Surah's, İtâb, İbn Ummu Maktûm

Giriş

Kur'an'ın nüzulüyle birlikte murad-ı ilahîyi anlama süreci başlamış oldu. İlk günden itibaren muhataplarıyla yakın bir ilişkiyle başlayan bu süreç elbette müminler cihetinde müspet iken muarızları nezdinde tam tersiydi. Böylece başlangıçtan itibaren Kur'an beşerin hayatına doğrudan müdahale ederek onlara yol gösterici olmaya başladı. Bu bağlamda nüzul döneminde sahabe tam bir teslimiyet ile âyetleri anlayıp tatbik ederken, inkârcılar ise tüm güçleriyle yeni dinin karşı cephesinde yer aldılar. Nitekim bu durum âyette şöyle ifade edilmektedir: "Dediler ki: *"Sen bizim için yerden bir kaynak fışkırtmadıkça sana asla inanmayacağız veya senin bir hurma bahçen ve üzüm bağı olmalı; içlerinden de*

çağıl çağıl nehirler akıtmalısın."¹ Hz. Peygamber, tüm engellemelere rağmen tebliğ faaliyetini sürdürmeye devam ediyordu.² Davet sürecinde en önemli etken ve yol gösterici olan şey hiç şüphesiz ki ilahi vahiydi. Mü'minlerin hayatı vahiyyle şekilleniyor, tüm çabalar Kur'an'ı anlama ve hayata tatbik etme etrafında cereyan ediyordu. Vahiy-muhatap ilişkisi doğal sürecin bir parçası olarak vücut buluyor, Kur'an'ı anlama noktasında istisnalar dışında herhangi bir müşkül ortaya çıkmıyordu. Zaten Müminler Kur'an'da anlamadıkları hususu Hz. Peygamber (s.a.v.)'e sormak gibi eşsiz bir imkâna sahipti. Neticede Kur'an, Hz. Peygamber ve sahabenin tefekkür ve amellerinde hayat buluyordu.³ Çeyrek asra tekabül eden nüzul sürecinden sonra iki kapak arasına gelen Kur'an, böylece İslâm'ın temel kaynağı olarak beşer hayatında yerini almış oldu.

Fetihlerle birlikte, kısa denilebilecek bir zaman diliminde, Müslümanlar farkı kültür ve milletlerle tanıştı. Sahabe farklı kültürlerden gelen bu insanlara İslam dinini anlattı ve sorunlarına çözüm üretmeye çalıştı. Bir süre sonra vahye tanıklık eden neslin yerini tâbiîn nesli aldı. Bu bağlamda tâbiîn nesli, tefsir faaliyetlerinde sahabeden aldıkları rivayetlere de yer vererek Kur'an'ı anlamaya çalıştı. Sahabeden gelen tefsire dair bilgiler bu şekilde sonraki kuşaklara ulaştırıldı. Nüzul döneminden uzaklaşıldığı için bu dönemde Kur'an'ı anlamada sıkıntılar yaşanmaya başladığı söylenebilir. Dolayısıyla ayeti anlamak için farklı arayışlara girildi. Tâbiîn, Kur'an'ı tefsir ederken sahabe kavlinin yanı sıra şiir, isrâiliyat ve kendi görüşlerine de yer vermeye başladı. Bu dönemin sonunda tefsir ilmi müstakil bir ilim dalı olarak temeyyüz etmeye başladı ve hicri üçüncü asırdan itibaren sistematik tefsir çalışmaları hız kazanarak, tefsir ilmi metodolojik bir hüviyet kazandı. Kur'an'ı anlama ile ilgili doğrudan veya dolaylı pek çok kavram ve müşkül konular bu ilim dalı ile çözülmeye çalışıldı.⁴

Kur'an'ı anlama faaliyeti ile ilgili bu genel değerlendirmeden sonra çalışmamızda Kur'an tarihi boyunca tartışma problemlerinden biri olan *itâb* konusu incelenecektir. Mevzuyu önemli kılan husus, âyetlerin bizatihi tebliğci olan Hz. Peygamber'in davet sürecindeki tutum ve davranışlarına ilahi müdahalenin yapılmış olmasıdır. Peygamber-vahiy ilişkisi itâb âyetlerine bambaşka bir boyut kazandırmaktadır.

Süreç içerisinde Kur'an'da geçen itâb âyetleri muhtelif araştırmalara konu olmuştur.⁵ Diğer araştırmalardan farklı olarak bu araştırmada itâbın Hz. Muhammed (s.a.v.)'e bakan yönüne ve nüzul dönemindeki davranış örneğine yer verilecektir. Bilindiği gibi Kur'an'da geçen itâbların muhatapları çoktur. İlgili ayetler bağlamında nüzul dönemindeki davranışların da araştırma konusu yapılması

¹ İsrâ 17/90-91.

² Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kur'ân*, nşr. Ahmed Muhammed Şâkir, 1. Baskı (Müessesetü'r-Risâle, 2000), 17: 549.

³ Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib b. Abdurrahmân b. Temâm b. Atiye el-Endelüsî, *el-Muharrerü'l-Vecîz fi Tefsîri'l-Kitâbi'l-Azîz*, nşr. Abdüsselâm Abdüşşâfi Muhammed, (Dârü'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 1422), IV: 191.

⁴ Muhammed Abdülazîm ez-Zürkânî, *Menâhilü'l-İrfân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, 3. Baskı (Matbaatu İsa el-Babî el-Halebî ve Şurekâhu, ty.), 3: 28.

⁵ Abdulkerim Bingöl ve Mehmet Salmazem, Sahabenin Hatalarına Dönük Kur'an'daki Uyarılar, Şarkiyat ICSS'17: Uluslararası Sosyal Bilimler Kongresi, Diyarbakır 2017: 149.

gerekir.⁶ Böylece Abese suresinin ilk ayetlerinde değinilen olayın tarihi arka planında yaşananlar tespit edilebilecektir.⁷

İtap ile ilgili bütün âyetleri ayrıntılı bir biçimde irdelenmesi bir makalenin sınırını aşacağı noktadan hareketle soruna makul bir çözüm üretilebilmesi için sınırlı bir çerçeveye oturtulması gerekir. Bu bağlamda İtâb ayetleri ile ilgili temel problematik konular Abese suresinin ilk âyetleri çerçevesinde araştırma konusu yapılacaktır. Bu âyetlerin tercih edilmesindeki temel neden âyetin itâb anlamını içerdığı hususunda âlimler arasında ittifak sağlanmasıdır. Bu anlamda itâb konusu çeşitli yönleriyle Abese Suresi bağlamında ele alınacaktır.

1. Kavramsal Çerçeve

Meselenin tam olarak anlaşılabilmesi için söz konusu ayetlerde geçen kelimelerin sözlük ve terim anlamlarının tespit edilmesi elzemdir.

"İtâb" kelimesi "'atebe-ye'tubu-'atben ve 'itâben" vezninin mastar kullanımı olup, sözlükte "kınamak tahzîr etmek, sitem etmek, bir kimseyi yaptığı işten dolayı ayıplamak" manasına gelir.⁸ Bu sözcükten türeyen farklı kullanımlara rastlanır. Bu bağlamda "'atbu's-seyf" kapı eşiği, "'atbu'r-recul" tek ayak üzerinde zıplama manasındadır.⁹ İtâb kelimesi terim olarak ise "Bir kişiyi herhangi bir konuda ayıplama, azarlama, muhatabını bir şey yapmaması hususunda uyarmak"tır.¹⁰

Ayette geçen "'abese" ifadesindeki "bâ" harfinin şeddeli olarak gelmesi "yüzünü mübalağalı bir şekilde ekşitti" manasını verir. Bu kelime "hoşnutsuzluk sebebiyle yüzdeki ifadenin değişmesi, yüz ekşitme, surat asma, kaş çatma" gibi anlamında kullanılır. İbn Fâris (ö. 395/1004) bu kelimeyi "kelûhu'l-vech" tabirinde olduğu gibi "ekşi yüz" manasında kullanır. Aynı şekilde "el-'abûs" kelimesini de "el-yevmu'l-'abûs" ifadesiyle "şiddetli gün" manasına geldiğini belirtir.¹¹ Râzî (ö. 666/1268) "'abese" kelimesini "göğsün daralması" manasına geldiğini savunur. Ona göre "kaṭabe vechuh min ḍayḳi's-ṣadr" ifadesi "göğüs darlığından dolayı yüzünü ekşitmesi" anlamındadır.¹² Diğer taraftan İbn Manzûr (ö.711/1311) ise bu kelimenin "kelḥ" yani "çehresini asmak" manasına geldiğini ifade eder. Buradan

⁶ Nüzul sürecinde muhatap kitle davranışlarının âyetlere konu olması hakkında geniş bilgi için bkz.: Tay, Hekim Tay, Mekke Döneminde Sahâbe Davranışlarının Âyetlere Yansıması, "Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı: Kur'an ve Sahâbe Sempozyumu, 12/1," (Sivas 2016): 33-54.

⁷ Geniş bilgi için Bkz.: Abdülkerim Bingöl, Kur'ân'da Eleştiri Mahiyeti ve Muhatapları, Yüzüncü Yıl Üniversitesi Sosyal Bilimler Enstitüsü (Basılmamış Doktora Tezi), Van 2015.

⁸ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 3. Baskı (Darü's-Sadr, Beyrut h. 1414), 1: 577.

⁹ Muhammed b. Ebû Bekr er-Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, nşr. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed, 5. Baskı (el-Mektebetü'l-Asriye, Beyrut 1420) s: 199; Muhammed b. Muhammed b. Abdirezzâk ez-Zebîdî, *Tâcû'l-Arûs min Cevâhiri'l-Kâmûs*, nşr. Mecmuatu mine'l-Muhakikîn (Dâru'l-Hidâye), 3: 306; Ebû Nasr İsmâîl b. Hammâd el-Cevherî, *Tâcû'l-Luğâ*, nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr, 4.Baskı (Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, Beyrut 1407), 1: 170.

¹⁰ Ahmet b. Ali b. Muhammed el-Askalânî, *Fethu'l-Bârî bi-Şerhi Sahihi'l-Buhârî*, (Darü'l-Marife, Beyrut h. 1379), 8: 399; Ahmet Muhtâr Abdulhamid Ömer, *Mecmau'l-Lügati'l-Arabiyet*, (Alimu'l-Kutub), 3: 2050.

¹¹ Ahmed b. Fâris b. Zekeriyâ b. Muhammed el-Kazvîni, *Mücmelü'l-Lüga*, nşr. Züheyr Abdü'l-Muhsin Sultân, 3. Baskı (Muesesetu'r-Risale, Beyrut 1986), 1: 644.

¹² Râzî, *Muhtârü's-Sihâh*, s: 199.

hareketle "kelaḥa'r-recûl" tabirinin "adam suratını astı" anlamında olduğunu belirtir.¹³

Ayette geçen kelimelerden biri de "a'mâ"dir. Sözcük, "amâ-amyen" kökünden olup "kör olma, görme yetisini tamamıyla kaybetme, kişinin basiretini kaybetmesi" gibi manalara gelir. "Amâ'r-recul" ifadesi "adam kör oldu" manasındadır. Manevi körlüğü belirtmek için ise "reculu'n-'amî" deyiminde olduğu gibi "kalp gözü kör olan adam" tabiri kullanılır.¹⁴ İbn Fâris "amâ" kelimesinin "örtmekten örtü, perdelemekten perde" gibi manalara geldiğini ayrıca "iki gözün görme yetisinin kaybettiğini" belirtmek için de kullanıldığını kaydeder. Ona göre bu kelime sıfat olarak kullanıldığında "gözün görmeme" durumunu karşıladığı gibi "kalp körlüğü, vicdan yokluğu" gibi soyut bir kullanıma da sahiptir. Bu bağlamda "kavmun 'amûn" tabiri mecaz manada olup "hakiki körlüğü" belirtmek için değil; o toplumun "manevi körlüğünü" vurgulanmak için kullanıldığını ifade eder.¹⁵ Diğer taraftan İbn Manzûr canlıların gerçek manada iki gözün görme işlevinin yitirdiğini belirtmek için "amâ" kelimesinin kullanıldığını, sadece bir gözün görme işlevini yitirmesi durumunda ise bu kelimesinin kullanılmadığını belirtir. Diğer taraftan bu kelimenin gerçek anlamı dışında başka manalara gelen mecaz kullanıma da sahip olduğu bilinmektedir. Nitekim ayette geçen "ve naḥşuruhu yavme'l-kiyameti a'mâ"¹⁶ (*Onu kıyamet gününde kör olarak hasrederiz*) ifadesi bu manadadır.¹⁷

Araştırmamıza konu olan bu kelime Abese suresinde gerçek manada kullanılmıştır. Çünkü Abdullah İbn Ümmü Mektûm'un gerçek manada görme yetisinin olmadığı bilinmektedir. Bu ayetin sebebi nüzulünde de bu durumu görmek mümkündür.

2. Abese Suresi ve Tarihi Arka plan

Abese suresi adını ilk ayette geçen "abese" kelimesinden alır. Bu sure, kırk iki ayetten müteşekkil olup, nüzul sırasına göre 23'üncü sırada, Necm suresinden sonra nazil oldu.¹⁸

Surenin sebebi nüzülü hakkında Âlimlerin görüş birliği içinde olduğu söylenebilir. Surenin başından onuncu âyete kadar olan bölüm, Hz. Peygamber'in hayatında meydana gelen bir vakıayı haber vermektedir. On yedinci âyetten itibaren ise Peygamber(s.a.v.)'in davetine karşı çıkan Mekkeli müşrikler doğrudan muhatap alınmaktadır. Bu âyetlerde Allah'a karşı geldikleri ve O'nun elçisini yalanladıklarından ötürü Mekkeli müşrikler şiddetle kınanmaktadır. Surenin

¹³ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 2: 574.

¹⁴ Cevherî, *Tâcü'l-Luğâ*, 5: 2439.

¹⁵ Kazvînî, *Mucemu Mikyasu'l-luga*, 4: 134.

¹⁶ Tâhâ 20/124.

¹⁷ İbn Manzûr, *Lisânü'l-Arab*, 15: 95; Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yakûb el-Fîrûzâbâdî, *Kâmûsü'l-Muhîṭ*, 8. Baskı (Muesesetu'l-Risale, Beyrut 2005), 1315.

¹⁸ Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Amr b. Ahmed ez-Zemaḥşerî, *el-Keşşaf an Hakâiki Gavâmidî't-Tenzîl*, 3. Baskı (Tarü'l-Kitâbi'l-Arabî, Beyrut 1407), 4: 700; Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdir ez-Zerkeşî, *el-Burhân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim 1. Baskı (Daru l-hya, 1957), 1: 193; Ebü'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrâhmân b. Ebî Bekr es-Süyûtî, *el-İtkân fi Ulûmi'l-Kur'ân*, nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhim 2. Baskı (Heyetu'l Mısırye, mısır 1974), I: 238.

sonunda yer alan âyetler, onların bu davranışlarından dolayı ahirette korkunç bir sonla karşılaşacakları haber verilmektedir.¹⁹

Abese suresinin ilgili ayetlerinin tarihi arka planını anlatan bilgiler tefsirlerde geniş bir şekilde yer alır. Bu bilgiler sebab-i nüzûl²⁰ mahiyetinde olup, çeşitli varyantlarla zikredilmiştir. İbn Abbas'tan nakledilen rivayete göre Hz. Peygamber, Utbe b. Rabîa (ö. 2/624), Ebu Cehil b. Hişâm (ö. 2/624) ve Abbas b. Abdulmuttalib'in (ö. 32/653) de aralarında bulunduğu Kureyş'in önde gelenlerini, iman etmeleri için İslâm'a davet ediyordu. Bu sırada Abdullah İbn Ümmü Mektûm denilen âmâ bir adam, Hz. Peygamber Kur'ân okurken ona doğru gelerek "Ya Resulullah, Allah'ın sana öğrettiklerinden bana da öğret" dedi.²¹ Hz. Peygamber, Abdullah İbn Ümmü Mektûm'un isteğine cevap vermedi, Mekke ileri gelenlerine yönelik tebliğ vazifesine devam etti. Bunun üzerine Allah, onun bakışlarını yakaladı ve "*Kendisine o âmâ geldi diye Peygamber yüzünü ekşitti ve öteye döndü. (Ey Muhammed!) Ne bilirsin, belki de o arınacak yahut öğüt alacak da bu öğüt kendisine fayda verecekti*" âyetleri nazil oldu.²²

H. Aişe (ö. 58/678)²³, Mücâhid b. Cebr (ö. 103/721),²⁴ Katâde b. Diâme (ö. 117/735), Hişâm b. Urve (ö. 146/763),²⁵ Mukatil b. Süleymân (ö. 150/767)²⁶ gibi meşhur sahâbi ve tâbiîn müfessirler söz konusu âyetlerin nüzul sebebini benzer ifadelerle aktarır. Bu noktada ayetlerin nüzul sebebi ile ilgili müfessirler arasında ittifak olduğu söylenebilir.

Mücâhid, İbn Ümmü Mektûm'u Kureyş'in Benî Fihr boyuna mensup olduğunu kaydeder.²⁷ Diğer taraftan İbn Ümmü Mektûm'un ismi ile ilgili farklı görüşlere yer verilir. Bir görüşe göre ismi Abdullah b. Zâide, diğer görüşe göre ise ismi Amr b. Kays'tır.²⁸ Hz. Peygamber'in davet etmekle meşgul olduğu Mekke ileri gelenleri arasında Şeybe b. Rebîa, Ümeyye b. Halef (ö. 2/624),²⁹ Velîd b. Muğîre (ö. 1/622)³⁰ gibi isimler de zikredilir. Ancak tüm rivayetlerde Mekke ileri gelenlerinden olan ve İslâm'a şiddetle karşı çıkan Utbe b. Rebîa'nın³¹ ismi ortak olarak yer alır. Bilindiği gibi Bedir savaşında öldürülen Mekke liderlerinden biri de Utbey'di.

¹⁹ İbn Ebî Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, nşr. Es'ad Muhammed Tîb, (Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, Suudi Arabistan 1419), 10: 3399.

²⁰ Sebeb-i nüzul hakkında geniş bilgi için bkz.: Tay, Hekim, "Zeccâc'ın (ö. 310/923) Esbâb-ı Nüzul Rivayetlerine Yaklaşımı," *İslami Araştırmalar*, 30/3, (2019):361-382.

²¹ İbn Eb Hâtim, *Tefsiru'l-Kur'âni'l-Azîm*, 10: 3399.

²² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24: 217.

²³ Nisâburî, *Esbâbu Nüzulü'l-Kur'ân*, 1: 449- 450.

²⁴ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kur'ân*, 24: 218.

²⁵ Ebû Muhammed Abdullâh b. Veheb b. Müslim el-Fihri, *Tefsîrü'l-Kur'ân*, 1. Baskı (Daru'l-Arabiyyi'l-İslâmî, 2003), 1:110.

²⁶ Ebû'l-Leys es-Semerkindî, *Bahrü'l-Ulûm*, 3: 546.

²⁷ Taberî, *Câmiu'l-Beyân an Tevîli Âyi'l-Kur'ân*, 24: 218.

²⁸ Ebû Muhammed Mekki b. Ebî Tâlib Hammûş b. Muhammed el-Kaysî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihî ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni Ulûmih*, Mecmuatu risâle Camiyyetu bi'l-Küliyeti'd-Dirâsâti'l-Ulyâ ve'l-Bahsi'l-İlmî, 1.Baskı (Mecmuatu Buhûsi'l- Kitâb ve'l-Sünne, 2008), 12: 8051

²⁹ San'ânî, *Tefsiru'l-Abdurrazzak*, 3: 392.

³⁰ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4:700.

³¹ Utbe b. Rebîa: Peygamber ile soyu Abdümenaf'ta birleşen Utbe b. Rebîa, Mekke'de görüşüne değer verilen, cömert, hatip ve şair kişilerden biridir. Utbe b. Rebîa Peygambere karşı çıkan Mekke'nin

Rivayetlerde dikkat çekici hususlardan biri de Abese suresi nazil olduktan sonra Hz. Peygamber'in İbn Ümmü Mektûm'a karşı takındığı tutumdur. Bu olay yaşandıktan sonra bazen Hz. Peygamber, İbn Ümmü Mektûm'u gördüğünde "Rabbimin beni kınamasına neden olan kişiye merhaba" diyerek bir şeye ihtiyacı olup olmadığını sorduğu rivayet edilir.³² Aynı şekilde Hz. Peygamber bazı gazvelere çıkarken, namaz kıldırması için İbn Ümmü Mektûm'u yerine vekil tayin ettiği ifade edilmiştir.³³

Rivayetlerle ilgili yapılan değerlendirmeler geçmeden önce âyetin nüzul sebebine konu olan İbn Ümmü Mektûm'un biraz daha yakından tanınması meselenin anlaşılmasına katkı sağlayacaktır.

Asıl adı Abdullah (Amr) b. Kays b. Zâide el-Kureşî el-Âmirî (ö. 14-15/636)'dir.³⁴ Annesinden nispetle Ümmü Mektûm olarak bilinmektedir. Babasının adı Kays'tır.³⁵ Kaynaklarda İbn Ümmü Mektûm'un doğuştan âmâ olduğu bilgisine yer verilmektedir.³⁶ İbn Ümmü Mektûm Medine halkı tarafından Abdullah, Iraklılar ise Amr olarak biliyordu. Mekke'de Müslüman olduğu, Bedir savaşından sonra Medine'ye hicret ettiği, Hz. Peygamber'e Medine'de müezzinlik yaptığı bilgisi bulunmaktadır.³⁷ Ömrünün sonuna kadar Medine'de kaldığı ve Hicri 14/15'te Hz. Ömer'in halifeliği döneminde vefat ettiği bilinmektedir.³⁸ İbn Ümmü Mektûm, Hz. Peygamber'den rivayette bulunduğu³⁹ ve başka ayetlerin sebebi nüzulüne de konu olduğu bilinmektedir.

İbn Ümmü Mektûm âmâ olduğu için savaflara katılamıyordu "Oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmekte olanlara eşit olamazlar."⁴⁰ âyeti nazil olunca özü olanların durumunu izaha kavuşturacak bir çözümleri bekliyordu. Hz. Peygambere müminlerden savafla katılamayanların durumunu sorması üzerine "Müminlerden -özür sahibi olanlar dışında- oturup kalanlar, malları ve canlarıyla Allah yolunda cihad etmekte olanlara eşit olamazlar. Allah, malları ve canlarıyla cihad edenleri, derece bakımından oturanlardan üstün kıldı. Gerçi Allah bütün müminlere o güzel geleceği vaad etmiştir, ama mücahidleri -çok büyük bir karşılıkla- oturanlardan üstün kılmıştır."⁴¹ âyeti nazil oldu. Âyette

ileri gelenleriyle birlikte hareket ederek İslâm düşmanları arasında yer aldı (Geniş bilgi için bkz: Adnan Demircan, "Utbe b. Rebîa", Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi, İstanbul TDV Yay., 2012) 42: 235-236.

³² Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24: 217; Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4:701.

³³ Ebû Tâlib el-Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân ve Tefsîrihi ve Ahkâmihî ve Cümelin min Fünûni Ulûmih*, Mecmuatu Risâle, 1. Baskı (Mecmuatu Buhûsî'l- Kitâb ve'l-Sünne, 2008), 12: 8051.

³⁴ İbn Hibbân el-Büstî, *Meşâhiru 'ulemâ*, Dâru'l-Vefâ, Mensuriye 1991, 36.

³⁵ İbn Kureybe ed-Deyneverî, nşr. Sevet Ukâşe, 3. Baskı, (el-Heyetü'l-Mısriyye el-Amme li'l-Kitâb, Kâhire 1992), 1:597.

³⁶ Muhammed et-Tâhir b. Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, (ed-Daru't-Tûnisîyye li'n-Neşr, Tûnus 1984, 30: 103.

³⁷ Ebû Abdûllâh Muhammed b. Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ, et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, nşr. İhsân Abbâs, 1. Baskı (Dâru Sâdr, Beyrut 1968), 4:155.

³⁸ Muhammed b. Cerîr b. Yezîd et-Taberî, *el-Muntehib min Zeyli'l-Mezîl*, (Müessesetü'l-A'lemî, Beytur), 1: 35; İbn Aşûr, *et-Tahrîr ve't-Tenvîr*, 30: 104.

³⁹ Taberî, *el-Muntehib min Zeyli'l-Mezîl*, 1: 62.

⁴⁰ en-Nisâ 4/95.

⁴¹ en-Nisâ 4/95.

geçen "ğayre uli'd-derer" ifadesiyle bu durum çözüme kavuşturuldu. Bu ifadeye binaen savaşılmaya güç yettirmeyenler istisna edilmektedir.⁴²

3. İtâb Ayeti Bağlamında Hz. Peygamber'in Davet Stratejisi

Hz. Muhammed (s.a.v.) kendisine gelen vahiyle birlikte insanları İslâm'a davet etti, ilk daveti de kendi ailesi ve yakın çevresine yaparak vazifesine başladı. Daha sonra tebliğ halkasını genişleterek Mekkelilerin tamamına İslâm dinini tebliğ etmeye başladı. Onun bu çağrısını, genel itibariyle, o günkü toplumda fakir ve kimsesiz olanlar kabul etti. Mekke toplumuna yön verenler Hz. Peygamber'in davetini kabul etmeye yanaşmadıkları gibi diğer insanların da iman etmelerine müsaade etmiyorlardı. Kureyş'in ileri gelenleri tebliği engellemek ve insanları İslâm'dan uzaklaştırmak için elinden geleni yapmaktan geri durmuyor, davetin başarıya ulaşmaması için Müslümanlara düşmanca davranıyorlardı.⁴³

Bütün bu olumsuzluklara rağmen Hz. Peygamber insanları iman etmeye çağırıyordu, kararlı kalplerin hakkın nuruyla aydınlanması için elinden geleni yapıyordu.⁴⁴ Bu bağlamda iman etmeleri için başta Kureyş'in ileri gelenlerini olmak üzere her fırsatta insanları İslâm'a davet ediyordu. İşte böyle bir zaman diliminde Mekke'nin ileri gelenlerinin de aralarında bulunduğu topluluğu İslâm'a çağırma fırsatını kaçırmak istemeyen Hz. Muhammed (s.a.v.) büyük bir iştiyakla vazifesini yapıyordu. Müşriklerin ileri gelenlerine İslâm'ı tebliğ eden Hz. Peygamber, onların iman etmelerini çok arzuluyordu. Yaşanılanlara bakılırsa Hz. Peygamber'in eline geçen bu fırsatı zayi etmek istemediği anlaşılmaktadır. Zira davetine ara vermesi müşriklerin dağılmasına yol açabilirdi.⁴⁵

Müşriklerin ileri gelenlerinin iman etmesi beraberinde bazı olumlu sonuçları getireceği hesaplanıyordu. Hz. Peygamber, müşriklerin ileri gelenlerinin iman etmesiyle Müslümanların yararına olacak bir takım beklentinin gerçekleşme zeminini elde etmeyi hedefliyordu. Kureyş'in ileri gelenlerinin İslâm'ı kabul etmesi durumunda Müslümanların maruz kaldığı baskıların son bulması ve insanların İslâm'a girmesini engelleyen fiili durumun ortadan kalkması manasına geliyordu. Bu bağlamda İslâm'ın çevrede büyük bir güç olarak ortaya çıkması, toplumda söz sahibi olan bu kimselerin iman etmesine bağlı gibi görünüyordu. Mekke liderlerinin iman etmesinin Müslümanların faydasına olacağı düşüncesiyle Abdullah İbn Ümmü Mektum'un isteğine karşılık verilmediği anlaşılmaktadır.⁴⁶

Tüm bu nedenlerle Hz. Peygamber, müşriklerin ileri gelenlerini İslâm'a davet ettiği bir esnada Hz. Peygamber yanına gelen İbn Ümmü Mektûm, bir istekte bulunarak konuşmasını bölmesi ve kendisiyle ilgilenmesini istemesini hoş karşılamadı. Böylesi önemli bir toplantının "sabote" edilmesi, Hz. Peygamber'in yüzünü ekşitmesine neden oldu. Müslümanlar için olumlu sonuçlar doğuracak bu toplantının amacına ulaşmasını istiyordu. İbn Ümmü Mektum, gözleri görmediği için

⁴² Zemâşerî, e-Keşşâf, 1: 553-554; İbn Sa'd, *et-Tabakâtü'l-Kübrâ*, 4: 208.

⁴³ Seyyid Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'ân*, (Dârü's-Şarkıyye, Beyrut 1412), 7: 3824.

⁴⁴ Abdülkerîm Yûnus el-Hatîb, *Tefsîru'l-Kur'ânî lil-Kur'ân*, (Darü'l-Fikre, Kahire), 16: 1448; Zemâşerî, *el-Keşşâf*, 4: 700; Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31: 52; Ebû Muhammed b. Muhammed el-Ferâ el-Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr, 4. Baskı (Dâru Tibe li'n-Neşr, 1997).

⁴⁵ Ebü'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil b. Şihâbiddîn Ömer b. İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-Azîm*, Sâmi b. Muhammed Selame, 2. Baskı (Rârü't-Tibe, 1999), 8: 319.

⁴⁶ Begavî, *Meâlimü't-Tenzîl*, 5: 210.

Hız. Peygamber'in yüz ifadesini görme şansına sahip değildi. Ancak nazil olan âdetlerle bu durum adeta ifşa edilmiş oldu.⁴⁷ Allah, peygamberini herkesten daha iyi tanıdığına göre onun içinde taşıdıklarını da en iyi bilen O'dur. Bu noktadan hareketle O'nun peygamberini "itâb" etmesi bu cihetten değerlendirildiğinde gizli olan bir durumun ifşa edildiği anlaşılmaktadır.⁴⁸

4. İlahi Vahyin Eğitim Stratejisi Olarak İtâb İfadeleri

Anlaşıldığı üzere İbn Ümmü Mektum'un isteğine cevap vermeyen Hz. Peygamber itâb edildi. Özü gereği güçsüz durumda olmasına rağmen dini bir hususu öğrenmeye gelen İbn Ümmü Mektum'un isteğine cevap vermesi gerektiği nüzul olan ayetlerle ifade edildi.⁴⁹ Yukarıda ifade edildiği gibi Hz. Muhammed (s.a.v.) Mekke'nin ileri gelenlerinin de aralarında olduğu topluluğun dağılmasını ve yaptığı davetin yarıda kalmasını istemiyordu. Bu istek İbn Ümmü Mektum'la ilgilenmemesine yol açtı. Yoksa onun şahsından rahatsız olduğu için yüzünü ondan çevirmiş değildi.⁵⁰ Hz. Peygamber'in İbn Ümmü Mektum'a iltifat etmemesinin bir nedeni de bu şahsın daha önce Müslüman olmuş olmasıydı. Onun isteğini geciktirmede bir mahsurun olmayacağını, daha sonra onun isteğine cevap verileceği düşüncesiyle hareket ettiği söylenebilir.⁵¹

Râzî (ö. 606/1210), İbn Ümmü Mektum'un kınanması gereken yerde neden Resulullah itâb edildiği konusunda şunları söylemektedir: İbn Ümmü Mektum gözleri görmediği doğrudur; ancak onun duyma problemi olmadığına göre Hz. Peygamber'in müşriklerle konuştuğunu duyduğu ve onların iman etmelerini ne kadar istediğini ve bu tebliğe ne kadar önem verdiğini işitme duyusuyla bilebilirdi. Hz. Peygamber'in konuşmasını bölmesi günah olma özelliği olan bir davranış olduğunu da bilmeliydi. Kendisi daha önce Müslüman olmuş fakat müşriklerin ileri gelenleri Müslüman olmadıkları için bunların, tebliğe daha çok ihtiyaçları olduğunu anlamalıydı. Bunların iman etmesi büyük kitlelerin iman etmelerini beraberinde getireceği için bu konuşmayı bölmesi tabir yerindeyse büyük iyiliğin sekteye uğramasına sebep olacağını hesaplamalıydı. Peki bütün bunlara rağmen bu ayetler neden nazil oldu?⁵²

Taberî (ö. 310/923) Abese suresi, 80/5-7 ayette geçen "emmâ menistağnâ" ifadesini "sen zengin olanların iman etmesi için uğraşıyorsun" şeklinde tefsir eder.⁵³ Hz. Peygamberin iç dünyasında müşriklerin ileri gelenlerinin statülerine göre değer vermek istemesi, İbn Ümmü Mektum'a ise toplumdaki değerine göre muamele etmek istemesi üzerine bu ayetlerin nazil olduğu savunulmuştur.⁵⁴ İbn Aşûr (ö.

⁴⁷ Muhammed b. Muhammed b. Mahmûd el-Mâtûridî, *Tevîlâtü Ehli's-Sünne*, (Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, Beyrut 2005), 10: 419-420.

⁴⁸ İbn Aşûr, *et-Tharîr ve't-Tenvîr*, 30: 111.

⁴⁹ Ahmed b. Mustafa el-Merağî, *Tefsîru'l-Merâğî*, (Şirketu Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî Hilmî, Mısır 1946), 30: 39.

⁵⁰ Ebû'l-Hasen Burhânüddîn İbrâhîm b. Hasen er-Rubât, *Nazmü'd-Dürer fi Tenâsübi'l-Âyâti ve's-Süver*, (Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, Kahire, "tr."), 21: 253.

⁵¹ Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn Ali b. Âdil, *el-Lübâb fi Ulûmî'l-Kitâb*, (Daru'l-Kutubu'l-İlmiyye, Beyrut 1998), 20: 354; Mezheri Muhammed Senaullah Pânîpetî, *Tefsîrü'l-Mazharî*, (Mektebetu'r-Ruştiye, Pakistan, h.1412), 10: 198.

⁵² Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31: 53.

⁵³ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24: 220

⁵⁴ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31: 53.

1973) de âyetin aynı ifadesine dayanarak Hz. Peygamber'in zengin ve Mekke'nin ileri gelenlerine yönelmek arzusunda olduğu yorumunu yapar.⁵⁵

Hız. Peygamber'i uyaran bu ayetlerin gaip sığasıyla gelmiş olması alimler tarafından çeşitli şekillerde değerlendirilmiştir. Semerkandî (ö. 373/983) "abese" ifadesinin "abeste" şeklinde muhatap sığayla nazil olmamış olmasını Hz. Peygamber'i tazim eden bir ifade biçimi olarak yorumlar.⁵⁶ Nitekim buna benzer bir kullanımın Tevbe 9/43'üncü ayette geçen "afa'l-lahu 'anke lime ezinte lehum" ifadesinde de yer aldığını savunur. Allah, bu âyette peygamberine serzenişte bulunmadan önce, onu affettiğini bildirmesi ona verilen değeri göstermesi açısından önemlidir. Bilindiği gibi Tebük savaşına çıkmak istemeyenlerin mazeret bildirmeleri üzerine Hz. Peygamber onlara izin verdi ve savaştan geri kaldılar.⁵⁷ Bunun üzerine "Niçin onlara izin verdin" soru cümlesiyle ile savaşmak istemeyenler için verdiği izin kararında isabet etmediği bildirildi.⁵⁸ Çünkü mazeretlerinin doğru veya yanlışlığı ortaya çıkmadan evvel Hz. Peygamber onların mazeretlerini kabul etmişti. Hz. Peygamber onlara izin vermeseydi, onlar savaşa yine katılmayacaktı, münafık oldukları ortaya çıkacaktı ve nasıl bir kişiliğe sahip olduklarını insanlar öğrenecekti. Bu ayetin nazil olmasıyla birlikte münafıkların bilinmeyen kimlikleri ortaya çıkartılmış oldu.⁵⁹ Bu husus hakkında âyet nazil olmamış olsaydı bu karar sorgulanmayacaktı. Çünkü insanların mazeret bildirmeleri olağan olan insani bir durum olduğu bilinmektedir.⁶⁰ Hz. Peygamber'in içtihadı sonucu aldığı karar, bu bağlamda değerlendirildiğinde herhangi bir problem gözükmemektedir.

Hız. Peygamber'in Abdullah İbn Ümmü Mektûm'dan neden yüz çevirdiği hususu hakkında birçok şey söylenmiştir. Salebî (ö. 427/1035), Hz. Peygamber'in İbn Ümmü Mektûm'dan yüz çevirme hadisesini çeşitli yönleriyle değerlendirmiştir. Buna göre Hz. Peygamber, Müşriklerin ileri gelenlerine, kendisine tabi olanların âmâ ve toplumun alt tabakasından olan kimseler olduğu izlenimini vermek istemiyordu. Bundan dolayı İbn Ümmü Mektûm'dan yüz çevirdi ve müşriklere dönerek konuşmasına devam etti.⁶¹ Abdullah İbn Ümmü Mektûm gözleri görmediği ve fakir olduğu için ondan yüz çevrilmesi ilahi ikazı beraberinde getirdiği ifade edilmektedir.⁶²

Hız. Peygamber, sahabeden yüz ekşitme gibi davranışlardan uzak durmalarını istediği halde nasıl oldu da kendisi bundan dolayı itâba maruz kaldı? Hz. Peygamber'in konuştuğu esnada İbn Ümmü Mektûm'un ısrarla sözünü kesmesi uygun bir davranış biçimi değildi. Ama konuşmayı bölen şahsın iman etmiş olması ve bir özrünün bulunması bu durumu değiştirdi.

⁵⁵ İbn Aşûr, et-Tharîr ve't-Tenvîr, 30: 107.

⁵⁶ Semerkândî, Bahru'l-Ulûm, 3: 546.

⁵⁷ Ebû Abdullâh Muhammed el-Kurtubî, *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*, (Daru'l-Kutubu'l-Misriye, Kahire 1384), 8: 150.

⁵⁸ Mâtûridî, *Tevlâtü Ehli's-Sünne*, 5: 379.; Abdulkerîm el-Kuşeyrî, *Letifu'l-İşârât*, nşr. İbrâhîm Besyûnî, 3. Baskı, (el-Heyetü'l-Misriyyetü'l-Ammetü li'l-Kutub, Mısır), 2: 30.

⁵⁹ Zemahşerî, e-Keşşâf, 2: 274.

⁶⁰ Neseî, *Medârikü't-Tenzîl ve Hakâiku't-Tevîl*, 1: 683

⁶¹ Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm es- Salebî, *el-Keşf ve'l-Beyân an Tefsîri'l-Kur'ân*, nşr. İmâm Ebî Muhammed b. Aşûr, (Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, Beyrut 2001), 10: 130.

⁶² Kuşeyrî, *Letifu'l-İşârât*, 3: 688.

Toplum içinde "âmâ" kelimesi küçük düşürülme manasında kullanıldığı bilinmektedir. Ayette sarîh bir şekilde "âmâ" kelimesinin geçmesi bu niteliktekilere sahip olanlara daha yumuşak ve şefkatle yaklaşmak gerektiğini ifade etmektedir.⁶³ Allah'tan korkan ve iman etmiş biri, dini bir hususu öğrenmek gayesiyle geldiği zaman ona karşı takınılacak tavır müşriklerin ileri gelenlerinin iman etmesi için takınılan tavırdan aşağı olmamalıdır.⁶⁴

İbn Ümmü Mektûm'a âmâ diye hitâbta bulunulması ise onun küçük düşürüldüğü manasına gelmemektedir. İbn Ümmü Mektûm'a gözleri görmediğinden dolayı daha dikkatli davranmak gerektiği ifade edilmektedir. Müslüman olduğu için müşriklere kıyasla önceliğe ve daha fazla değere sahip olduğu anlaşılmaktadır.⁶⁵ Müslüman'ın dini meseledeki eksikliğini gidermek, küfürde direnen müşriki İslâm'a davet etmekten daha hayırlı olduğu vurgulanmaktadır.⁶⁶

5. İtâb Ayetleri Bağlamında İslâm Davetinde Uyulması Gereken Temel İlkeler

Âyette geçen "Onun arınmamasından sen sorumlu tutulmayacaksın ki!"⁶⁷ cümlesiyle inatlarından dolayı iman etmemeleri peygamberin sorumluluğunda olan bir mesele olmadığı, inanıp inanmamalarının onların sorumluluğunda olan bir husus olduğu ifade edilmektedir.⁶⁸ Nazil olan âyetlerle Kureyş ileri gelenlerine ısrarla davette bulunmak gerekmediği bildirildi. Daha önce Müslüman olmuş biriyle ilgilenmenin daha hayırlı ve gerekli olduğu açıkça ifade edildi.

Bu âyetler, aynı zamanda Hz. Peygamber'in şahsında müminleri insanlarla muamele hususunda eğitmeyi hedeflemektedir. Diğer taraftan bu ilâhî öğreti özürlü bulunan kimseler hususunda muhatabı açık bir şekilde uyarılmaktadır. Onları ilim meclislerine almak ve ihtiyaçlarını gidermek gerektiğini açıkça bildirmektedir.⁶⁹ Mümin birinin dindeki değeri müşriklerle kıyaslamayacak kadar yüksek ve kıymetli olduğu güçlü bir şekilde vurgulanmıştır. Müşriklerin dünya namına maddi değere sahip olmaları, kavmi içindeki statüleri Allah katındaki değerlerine etki etmediği gibi bir Müslüman'ın fakir olması onun dindeki değerini düşürmediği, fakirlik ya da zenginliğin kişinin elinde olmayan geçici bir durum olduğu ifade edilmektedir.

Müslümanların, müşriklerin baskısından kurtulup, rahata kavuşmaları için küfürde direnenlerin iman etmelerini beklemenin makul olmadığı gibi bunların iman etmeleri için ısrar etmek de aynı derecede doğru değildir. İnsanı çeşitli meşakkatlerden kurtaracak olan yegâne güç Allah'tır. Bu âyetlerin vermek istediği başka bir mesaj da Allah dilemedikçe başkasına hidayet verecek kimsenin olmadığı gerçeğidir.

⁶³ Râzî, *Mefâtihu'l-Gayb*, 31: 53.

⁶⁴ Semerkândî, *Bahru'l-Ulûm*, 3: 546.

⁶⁵ İbn Adil, *el-Lübâb fi Ulûmî'l-Kitâb*, 20: 154; Cemâlüddîn el-Kasimî, *Mehâsinu'l-Te'vil*, (Daru'l-Kutubu'l-İlmiye, Beyrut, 1418), 10: 406.

⁶⁶ Seyyid Kutub, *fi Zilâli'l-Kur'ân*, 7: 3824; Hatîb, *Tefsîru'l-Kur'ânî lil-Kur'ân*, 16: 1447.

⁶⁷ Abese 80/7.

⁶⁸ Taberî, *Câmiu'l-Beyân*, 24: 220; Ebû Tâlib el-Mekkî, *el-Hidâye ilâ Bulûğî'n-Nihâye fî İlmi Meâni'l-Kur'ân*, 12: 8054.

⁶⁹ Süyûtî, *el-İklîl fi'tinbâti't-Tenzîl*, s. 281.

Abese suresinde geçen "(Ey Muhammed!) Ne bilirsin, belki de o arınacak yahut öğüt alacak da bu öğüt kendisine fayda verecek."⁷⁰ ifadeler kimin öğüde daha fazla ihtiyacı olduğu hususunu konu edinmektedir. İbn Ümmü Mektûm'un İsteğine verilecek cevapla daha da arınmasına vesile olacağı ifade edilmektedir. Dini bir hususu öğrenmek için gelen bir kişinin geri çevrilmeyeceği çünkü buna verilecek cevap onun arınmasına sebep olabileceği ifade edilmektedir. Zira Hz. Peygamber'den aldığı öğüt kendisine fayda verecek ve kalbi imanla dolma imkânı elde edecekti.⁷¹

Diğer taraftan müşriklerin iman etmelerini sağlayacak dini bilgiyi almaya ihtiyaç hissetmedikleri şu şekilde ifade edilmektedir: "*Kendini muhtaç hissetmeyene gelince; sen, ona yöneliyorsun. (İstemiyorsa) onun arınmamasından sana ne! Allah'a karşı derin bir saygıyla korku içinde koşarak sana geleni ise bırakıp, ona aldırıyorsun.*"⁷²

Bir meseleyi konuşmak üzere toplanan bir topluluğa gidildiğinde uyulması gereken kurallar vardır ve bu kurallara dikkat etmek gerekir, Nerede, kiminle ve nasıl konuşmak gerektiğini bilmek ve buna göre davranmak gerekir. Orada bulunanlara karşı söylenecek söz ve sergilenecek davranışa dikkat etmek gerekir. Aksi takdirde uygun olmayan davranış biçimiyle karşıdaki insanı incitmek kaçınılmaz olacaktır. Bir topluluğa konuşan kimsenin konuşmasını bölerek insicamını bozmak tasvip edilen bir davranış biçimi olmadığı herkes tarafından bilinen bir husustur. Bu bağlamdan hareketle konuşan kişi bir peygamber ise daha dikkatli olmak icap eder. Ayette⁷³ belirtildiği gibi Sıradan bir insanla konuşulduğu gibi bir peygamberle konuşmak yanlış bir davranış biçimidir. Ancak konuşmayı bölen daha önce iman etmiş âmâ biri olunca ve bu kimse dini bir hususu öğrenmek için gelmişse durum değişmektedir. Bu rivayetler dini bir hususu öğrenme talip olan kişinin engellenemeyeceğine delil gösterilebilir. İman etmiş bir kimsenin dini ihtiyacını gidermek inanmamakta ısrar eden müşrikleri imana çağırmaktan daha faziletli bir davranış olduğu anlaşılmaktadır.

Allah katında, iman etmeyen ve iman etmemek için direnen Kureyş'in ileri gelenleri değerli değildir. Yaşadıkları toplumda söz sahibi olmaları, onların Allah katındaki değerine bir etkisi yoktur. Allah katında inanan kimse değerlidir ve bu kimseler müşriklere tercih edilmelidir.

6. Abese Suresi Bağlamında İtâb Ayetlerinin Temel Gayesi

İnsanlar dünyada soy, sop, zenginlik gibi değerlerle hayatlarını devam ettirmekte ve bu değerlere göre muamele görmektedirler. İnsanların Allah katındaki değeri ise şöyle belirtilmektedir: "*Allah katında en değerli olanınız, O'na karşı gelmekten en çok sakınanınızdır.*"⁷⁴ Allah Teâlâ'nın bu ölçüsü dünya değerlerini alt üst eden özelliktedir. İnsanların ayette belirtilen kritere göre değerlendirilmesi gerektiği haber verilmekte ve bu değeri artıracak veya düşürecek yegâne ölçünün takva olduğu bildirilmektedir.

⁷⁰ Abese 80/3-4.

⁷¹ Hatîb, *Tefsîru'l-Kur'ânî lil-'Kur'ân*, 16: 1449.

⁷² Abese 80/5-10.

⁷³ Hucûrât 49/1-2.

⁷⁴ el-Hucûrât 49/13.

İnsanın, Allah katındaki değerinin sosyal tabakadan kaynaklanan değer ölçülerinden bağımsız olduğu İtâb âyetlerinde ifade edilmiştir. Dünya namına ait bu değerlerinin Allah katında hiçbir anlam ifade etmediği, tamamıyla boş değerler olduğu açıkça belirtilmiştir. İtâb âyetleri küfürde ısrar eden Mekkeli Müşriklerin günahlarından tezkiye olmalarından Hz. Peygamber'in sorumlu olmadığını, inkârda direnen kimselere tebliğde ısrar etmenin vakit kaybından başka bir şey olmadığını anlatılmaktadır.⁷⁵ Bu zümre için Hz. Peygamber'in kendisini bu kadar üzmesine gerek olmadığı, yapması gereken sadece tebliğde bulunmak olduğu belirtilmektedir.⁷⁶ Hidayetin Allah'ın uhdesinde olduğu bu vesile ile bildirilmektedir.⁷⁷

Sonuç

Nübüvvetin ilk yıllarından itibaren Hz. Peygamber'e ikaz yapılmış olması Mekke döneminde zorluklarla dolu bir sürecin beklendiğini göstermektedir. Nübüvvetin ilk yıllarından itibaren yapılan itâb peygamberlik süresi boyunca devam etmiştir.

Hz. Peygamber en iyi olanı tek ettiği için Allah tarafından ikaz edildiği, "itâb" âyetlerinden sonra verdiği kararda ısrar etmediği; aksine derin pişmanlık duyduğu anlaşılmaktadır. Allah'tan ikaz aldığı andan itibaren Kur'an'ın ruhuna uygun olacak şekilde davrandığı bilinmektedir. Abese suresinde yer alan itâb ayetlerinden hareketle Hz. Peygamber'in vahyi insanlarla paylaştığı sonucu ortaya çıkmaktadır.

Sonuç olarak, Zengin ve itibar sahibi olmanın insanı üstün kılacak nitelikler olmadığı, sosyal statüsü sebebiyle hakir görülen bir müminin inkâr edene tercih etmek gerektiği, bir kimsenin dünya ölçüsüne göre iyi veya kötü olarak nitelenemeyeceği; asıl ölçünün takva olduğu anlaşılmaktadır. Bu bağlamda hareketle bir davranışı sergilemeden önce onun muhasebesini yapmak ve sonucunu önceden tahmin etmek icap etmektedir. Eğer muhatap özürlü bulunan bir kimse ise bunlara karşı kavli ve fiili davranışlarda bulunurken daha dikkatli ve latif olmak gerekir. *Vellâhu a'lemu bi murâdihî*

Kaynakça

- Ahmet Muhtâr, Abdulhamid Ömer. *Mecmau'l-lügati'l-arabiyet*. b.y.: Alimü'l-Kutub.
Askalânî, Ahmet b. Ali b. Muhammed. *Fethu'l-bârî bi-şerhi Sahihî'l-Buhârî*. Beyrut: Daru'l-Marife, 1379.
Aydın, Abdullah. "İbn Ümmü Mektûm". *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 20/434-435 İstanbul: TDV Yayınları, 1999.
Bikâî, Ebü'l-Hasen Burhânüddîn. *Nazmü'd-dürer fi tenâsübi'l-âyâti ve's-süver*. Kahire: Dâru'l-Kitâbi'l-İslâmî, ts.
Buhârî, Ebû Abdillâh Muhammed b. İsmâil. *Sahihü'l-Buhârî*. nşr. Muhammed Züheyr b. Nâsır. B.y.: Daru tavku'n-Necat, 1422.
Cevherî, Ebû Nasr İsmâil b. Hammâd. *Tâcü'l-luğa*. nşr. Ahmed Abdülgafûr Attâr. Beyrut: Dâru'l-İlm li'l-Melâyin, 4. Basım, Beyrut 1407.
Demircan, Adnan. "Utbe b. Rebia". *Türkiye Diyanet Vakfı İslâm Ansiklopedisi*. İstanbul: TDV Yayınları, 2012.
Ebû Tâlib el-Mekkî, *el-Hidâye ilâ bulûğî'n-nihâye*. y.y.: Mecmuatu Risâle, 2008.

⁷⁵ Merağî, *Tefsîru'l-Merâğî*, 30: 41.

⁷⁶ Zemahşerî, *el-Keşşâf*, 4: 702.

⁷⁷ İbn Kesîr, *Tefsîrü'l-Kur'âni'l-Azîm*, 8: 319.

- Begavî, Ebû Muhammed b. Muhammed el-Ferâ. *Meâlimü't-tenzîl*. nşr. Muhammed Abdullah en-Nemr. y.y.: Dâru Tibe li'n-Neşr, 4. Basım, 1997.
- Fîrûzâbâdî, Mecdüddîn Ebû Tâhir Muhammed b. Yakûb. *Kâmûsü'l-muhît*. Beyrut: Muesesetu'l-Risale, 2005.
- Hatîb, Abdülkerîm Yûnus el-Hatîb. *Tefsîru'l-Kur'ânî lil-'Kur'ân*. Kahire: Darü'l-Fikre, ts.
- Hittâb, Ebû Süleymân Ahmed b. Muhammed b. İbrâhîm. *Meâlimü's-sünnen*. Halep: Matbaatü'l-İlmiyye, 1932.
- İbn Adîl, Ebû Hafs Sirâcüddîn Ömer b. Nûriddîn. *el-Lübâb fi ulûmî'l-kitâb*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiye, 1998.
- İbn Âşûr, Muhammed et-Tâhir. *et-Tahrîr ve't-tenvîr*. Tunus: ed-Daru't-Tûnisîyye li'n-Neşr, 1984.
- İbn Atıyye, Ebû Muhammed Abdülhak b. Galib. *el-Muharrerü'l-vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. nşr. Abdüsselâm Abdüşşafî Muhammed. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 1422.
- İbn Ebî Hâtîm, Ebû Muhammed Ebdurrahmân b. Muhammed. *Tefsîru'l-Kur'ânî'l-azîm*. nşr. Es'ad Muhammed Tîb. Riyad: Mektebetü Nezzâr Mustafâ el-Bâz, 1419.
- İbn Fârîs, Ahmed b. Fâris b. Zekerıyyâ b. Muhammed. *Mücmelü'l-lüga*. nşr. Züheyr Abdül-Muhsin Sultân. Beyrut: Muesesetu'r-Risale, 3. Basım, 1986.
- İbn Hibân, Ebû Muhammed el-Büstî. *Meşâhiru 'ulemâ*. nşr. Merzûk Alî İbrâhîm. Mansuriyye: Dâru'l-Vefâ, 1991.
- İbn Hişâm, Ebû Muhammed Cemâlüddîn Abdülmelik. *es-Sîretü'n-nebeviyye*. nşr. Taha Abdurrauf Sad. y.y.: Şirketü't-Tabaati'l-Fenniyye, ts.
- İbn Kesîr, Ebû'l-Fidâ İmâdüddîn İsmâil. *Tefsîrü'l-Kur'ânî'l-azîm*. nşr. Sâmi b. Muhammed Selame. y.y.: Rârü't-Tibe, 2. Basım, 1999.
- İbn Manzûr, Ebû'l-Fazl Cemâlüddîn Muhammed. *Lisânü'l-Arab*. Beyrut: Daru's-Sadr, 3. Basım 1414.
- İbn Sa'd, Ebû Abdüllâh Muhammed. *et-Tabakâtü'l-kübrâ*. nşr. İhsân Abbâs. Beyrut: Dâru Sâdr, 1968.
- İbn Vehb, Ebû Muhammed Abdüllâh. *Tefsîrü'l-Kur'ân*. y.y.: Dâru'l-Arabiyyi'l-İslâmî, 2003.
- Kabbânî, Ebu'l-Hüseyn Ali b. Ahmed. *Esbâbu'n-nüzulü'l-Kur'ân*. y.y.: Daru'l-İslâh, 1992.
- Abdülcebbar, Ahmed b. Abdilcebbar el-Hemedânî. *Tefsîru'l-tenzihu'l-Kur'ânî'l-metain*. Kahire: Daru'l-Mustafa, ts.
- Kazvînî, Muhammed b. Abdurrahmân b. Ömer b. Ahmed el-Kazvînî, *Mucemu mikyasu'l-lüga*, (Daru'l-Fikra, 1979).
- Kasîmî, Muhammed Cemâlüddîn. *Mehâsinu'l-te'vîl*. Beyrut: Daru'l-Kutubu'l-İlmiye, 1418.
- Kurtubî, Ebû Abdüllâh Muhammed b. Ahmed. *el-Câmi li-Ahkâmi'l-Kur'ân*. Kahire: Daru'l-Kutubu'l-Mısriye, 1384.
- Kuşeyrî, Abdülkerîm b. Hevâzin. *Letîfu'l-işârât*. nşr. İbrâhîm Besyûnî. Kahire: el-Heyetü'l-Mısriyyetü'l-Ammetü li'l-Kutub, ts.
- Mâtürîdî, Muhammed b. Muhammed. *Tevîlâtü Ehli's-Sünne*. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiyye, 2005.
- Maverdî, Ebû'l-Hasan Alî b. Muhammed. *En-Nuket ve'l-uyûn*. nşr. Seyyîd İbn Abdülmaksûd b. Abdurrahîm. Beyrut: Dâru'l-Kutubi'l-İlmiye, ts.
- Merâğî, Ahmed b. Mustafa. *Tefsîru'l-Merâğî*. Mısır: Şirketu Mektebetu ve Matbaatu Mustafa el-Bâbî Hilmî, 1946.
- Mukâtil, Ebû'l-Hasen Mukâtil bin Süleymân. *Tefsîru Mukâtil b. Süleymân*. nşr. Abdullah Mahmûd. Beyrut: Daru'l-İhyai't-Turas, 1423.
- Nevevî, Muhammed b. Ömer. *Merâhu Lebîd li keşfi me'âni'l-'Kur'ânî'l-mecîd*. Beyrut: Kutubü'l-İlmiye, 1418.
- Râzî, Fahrüddîn Muhammed b. Ömer. *Mefâtihu'l-gayb*. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsî'l-Arabî, 3. Basım, 1420.

- Râzî, Muhammed b. Ebî Bekr. *Muhtârü's-Sihâh*. nşr. Yûsuf eş-Şeyh Muhammed. Beyrut: el-Mektebetü'l-Asriye, 5. Basım, 1420.
- Sadî, Ebû Abdillâh Abdurrahmân b. Nâsır. *Tefsîrül-Kerimi'r-Rahman fi tefsîri kelâmi'l-mennân*. nşr. Abdurrahmân b. Mala luveyhik. y.y.: Müsesetü'r-Risâle, 2000.
- San'ânî, Ebû Bekr Abdürrezzâk b. Hemmâm. *Tefsiru'l-Abdurrazzak*. nşr. Muhammed Abduh. Beyrut: Dâru'l-Kutubu'l-İlmiye, 12. Basım, 1419.
- Sem'ânî, Ebû Muzaffer Mansûr b. Muhammed. *Tefsru'l-Kur'ân*. nşr. Yâsir b. İbrâhîm ve Ganîm b. Abbâs b. Ganîm. Suudi Arabistan: Dâru'l-Vatan, 1997.
- Sa'lebî, Ebû İshâk Ahmed b. Muhammed. *el-Keşf ve'l-beyân an tefsîri'l-Kur'ân*. nşr. İmâm Ebî Muhammed b. Aşûr. Beyrut: Dâru İhyai't-Turâsi'l-Arabî, 2001.
- Senâullah Pânîpetî. *Tefsîrül-Mazharî*. Pakistan: Mektebetu'r-Ruştiye, 1412.
- Semerkandî, Ebû'Leys Nasr b. Muhammed. *Bahrü'l-ulûm*. y.y: b.y., ts.
- Seyyid Kutub. *fi Zilâli'l-Kur'ân*. Beyrut: Dâru'ş-Şarkiyye, 1412.
- Süyûtî, Ebû'l-Fazl Celâlüddîn Abdurrâhmân. *el-İtkân fi ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Mısır: Heyetu'l Misriyye, 2. Basım, 1974.
- Şevkânî, Muhammed b. Alî b. Muhammed. *Fethu'l-kadîr*. Beyrut: Daru'l-İbn Kesir, 1414.
- Taberî, Ebû Cafer Muhammed b. Cerîr. *Câmiu'l-beyân an tevîli âyi'l-Kur'ân*. nşr. Ahmed Muhammed Şâkir. Beyrut: Müsesetü'r-Risâle, 2000.
- Tay, Hekim, "Zeccâc'ın (ö. 310/923) Esbâb-ı Nüzul Rivayetlerine Yaklaşımı," *İslami Araştırmalar* 30/3 (2019), 361-382.
- Tay, Hekim Tay, "Mekke Döneminde Sahâbe Davranışlarının Âyetlere Yansıması", *Tefsir Akademisyenleri Koordinasyon Toplantısı: Kur'an ve Sahâbe Sempozyumu*. ed. Hasan Keskin vd. 33-54. Sivas: 2016.
- Tayâlisî, Ebû Dâvûd Süleymân b. Dâvûd. *el-Müsned*. nşr. Muhammed b. Abdülmuhsin et-Türkî. Mısır: Dâru'l-Hicre, 1999.
- Vâhidî, Ebû Hüseyin Alî b. Ahmed. *el-Vecîz fi tefsîri'l-kitâbi'l-azîz*. nşr. Sefvân Adnân Dâvûdî Beyrut: Dâru'l-Kalem, 1415.
- Varol, Mehmet Bahaüddin. "Ümeyye b. Halef", *Türkiye Diyanet Vakfı İslam Ansiklopedisi*. 42/305-306. İstanbul: TDV Yayınları, 2003.
- Zebîdî, Muhammed b. Muhammed. *Tâcü'l-arûs*. nşr. Mecmuatu mine'l-Muhakikîn. y.y: Dâru'l-Hidâye, ts.
- Zemahşerî, Ebü'l-Kâsım Mahmud b. Amr. *el-Keşşaf an hakâiki gavâmidî't-tenzîl*. Beyrut: Tarü'l-Kitâbi'l-Arabî, 3. Basım, 1407.
- Zerkeşî, Ebû Abdillâh Bedrüddîn Muhammed b. Bahâdır. *el-Burhân fi ulûmi'l-Kur'ân*. nşr. Muhammed Ebü'l-Fadl İbrâhîm. Beyrut: Dâru İhya, 1957.
- Zürkânî, Muhammed Abdülazîm. *Menâhilü'l-İrfân fi ulûmi'l-Kur'ân*. Halep: Matba'atu İsa el-Babî, 3. Basım, ts.